

Міністерство освіти і науки України

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Факультет соціальних наук та соціальних технологій

Кафедра політології

Бакалаврська робота

Освітній ступінь – бакалавр

На тему: **«ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО
КАПІТАЛУ У ВОЛИНСЬКІЙ ТА СУМСЬКІЙ ОБЛАСТЯХ (2017-2021)»**

Виконав: студент 4-го року навчання

Спеціальності

052 Політологія

Михальчук Олександр Олександрович

Науковий керівник: Кисельов С. О.

Доцент кафедри політології,

кандидат філософських наук

Рецензент Прізвище, ініціали

Магістерська (бакалаврська) робота
захищена

З оцінкою _____

Секретар ЕК _____

« » _____ 20__ р.

Київ – 2024 р.

План

ВСТУП	с. 3 – 6
РОЗДІЛ 1. МАРКЕРИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ.....	с. 7 – 28
1.1 Формування концептуальних основ теорії соціального капіталу.....	с. 7 – 15
1.2 Оцінка ролі соціального капіталу за Р. Патнемом.....	с. 15 – 20
1.3 Маркери розвитку соціального капіталу за Р. Патнемом	с. 20 – 28
РОЗДІЛ 2. РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ У ВОЛИНСЬКІЙ ТА СУМСЬКІЙ ОБЛАСТЯХ	с. 29 – 49
2.1 Індекс громадянського суспільства.....	с. 29 – 33
2.2 Додаткові маркери розвитку соціального капіталу.....	с. 33 – 41
2.3 Історичні особливості розвитку у Волинській області.....	с. 41 – 46
2.4 Історичні особливості розвитку у Сумській області.....	с. 47 – 49
РОЗДІЛ 3. ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ У ВОЛИНСЬКІЙ ТА СУМСЬКІЙ ОБЛАСТЯХ.....	с. 50 – 56
3.1 Порівняння маркерів розвитку соціального капіталу.....	с. 50 – 54
3.2 Порівняння історичних особливостей розвитку.....	с. 54 – 56
ВИСНОВКИ	с. 57 – 59
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	с. 60 – 62
АНОТАЦІЯ	

ВСТУП

Актуальність дослідження. Масштабні політичні кризи часто виступають випробуванням не тільки ефективності діяльності державного апарату, але й стійкості всього комплексу соціальних структур в межах певної країни. За цих обставин деструктивний вплив кризових процесів позначається навіть на міжособистісних контактах та може призвести до руйнування сталих горизонтальних зв'язків всередині всього суспільства. Як наслідок, стійкість та активність подібних структур стають критично важливим чинником в загальній картині державної безпеки.

Розпочата Російською Федерацією в 2022 році повномасштабна війна проти України стала саме такою суспільно-політичною кризою, що зачіпляє усі рівні соціальних контактів. Жоден індивід чи спільнота на території країни не могли залишитися осторонь її деструктивного впливу. Більше того, ефективне протистояння такій агресії не могло бути здійснено без ефективної мобілізації колективних ресурсів населення та активного залучення широких мереж суспільних зв'язків в боротьбу з агресором. Той факт, що українське суспільство витримало первісний удар руйнівного впливу війни, демонструє достатній високий рівень його стійкості та згуртованості.

В цьому контексті стає важливим дослідити суспільні характеристики, що сприяли цьому успіху й простежити можливий напрям для їх подальшої еволюції. Однією з таких ключових характеристик є розвиток та накопичення населенням соціального капіталу в період перед повномасштабним вторгненням. Саме цей ресурс є фундаментальною основою для реалізації ефективної суспільної кооперації та мобілізації інших ресурсів, а тому аналіз його стану в Україні дозволить сформулювати краще розуміння сукупності різноманітних факторів, що позитивно вплинули на потенціал українського суспільства протистояти поточній масштабній політичній кризі.

Соціальний капітал є нематеріальним ресурсом який спирається на існуючі міжособистісні зв'язки населення, а тому найбільш доцільним є його аналіз на рівні окремих регіонів, населення яких має сталу внутрішню мережу подібних контактів. Варто також відзначити те, що попри чисельні уніфікаційні процеси сучасні країни досі залишаються достатньо неоднорідними у вимірі розвитку суспільних структур в межах різних своїх територій. Як наслідок, постає необхідність у проведенні дослідження розвитку соціального капіталу саме в межах окремих областей України, зокрема таких, що раніше нерідко розглядалися як суто периферійні, проте в умовах повномасштабної війни проявили свою стійкість до кризових процесів та виявилися критично важливими в підтриманні функціонування держави.

Яскравим прикладом подібних регіонів можуть слугувати Волинська область, яка стала важливим елементом системи шляхів постачання військової та гуманітарної допомоги з іноземних країн і перебуває під постійною загрозою удару з боку територій Республіки Білорусь, й Сумська область, що від початку російської агресії зіткнулася з безпосереднім ударом ворожих збройних сил, а згодом перетворилася на один з ключових буферних регіонів, де триває постійне протистояння окупаційним військам.

Раніше ці прикордонні області розглядалися радше як другорядні в політичному та економічному житті України, проте кризова практика останніх років продемонструвала значний потенціал місцевого суспільства до кооперації та їх загальну важливість для існування держави. Не варто забувати й про те, що ці регіони часто сприймалися як діаметрально протилежні в межах класичних суспільних уявлень про протиставлення східних та західних регіонів країни, а тому порівняльний аналіз розвитку соціального капіталу в їх межах дозволить краще зрозуміти наявні відмінності чи навпроти виокремити чисельні спільні риси суспільно-політичного життя представлених областей.

Мета дослідження: Порівняти особливості процесу розвитку соціального капіталу у Волинській та Сумській областях.

Хронологічні межі дослідження: міжкризовий період з початку 2017 року до кінця 2021 року.

Спираючись на окреслену мету доцільною є реалізація таких **завдань**:

1. Концептуалізувати визначення та основні характеристики поняття соціального капіталу;
2. Виокремити методологію дослідження соціального капіталу, що відповідатиме особливостям українського середовища;
3. Описати доступні емпіричні дані щодо розвитку соціального капіталу у Волинській та Сумській областях;
4. Окреслити історичний вимір процесу розвитку соціального капіталу в представлених регіонах;
5. Провести порівняння отриманої сукупності даних за допомогою обраної методології;

Об'єктом дослідження: соціальний капітал в Україні.

Предметом дослідження є розвиток соціального капіталу у Волинській та Сумській областях.

Методологічна база дослідження: Фундаментом роботи стало поєднання комплексу загальнонаукових та політологічних методів дослідження. Так, описовий метод дозволив розкрити зміст наявної наукової літератури, що стосується проблематики соціального капіталу. Методи загального аналізу, синтезу, порівняння, систематизації та інтерпретації були використані для опрацювання необхідної статистичної інформації. Серед політологічних методів були використані історичний, культурний та інституційний, що дозволили закласти основу для аналізу різноманітних факторів, які вплинули на рівень розвитку соціального капіталу. Схожу роль відіграли структурно-функціональний і нормативно ціннісний методи, завдяки яким стала можливою оцінка низки додаткових маркерів розвитку. Ключовою також була сформована

Робертом Патнемом методологічна основа регіонального порівняльного аналізу соціального капіталу та громадянського суспільства.

Джерельна база дослідження: В якості теоретичної основи дослідження виступають наукові роботи багатьох дослідників поняття соціального капіталу, зокрема Ліди Джадсон Ганіфан, П'єра Бурдьє, Френсіса Фукуями та Роберта Патнема. Проте в ході дослідження було використано науковий доробок й інших мислителів та науковців, що стосувався дотичних тем і проблематик. Емпіричною основою роботи стала сукупність різноманітних статистичних даних, що були зібрані та представлені Державною службою статистики України, Міністерством розвитку громад та територій України, Державною науковою установою "Книжкова палата України імені Івана Федорова" та Соціологічною групою «Рейтинг».

Структура та обсяг: робота складається зі вступу, трьох розділів, що включають до себе дев'ять підрозділів, висновків, списку використаної літератури та анотації. Обсяг роботи 58 сторінок.

РОЗДІЛ 1.

КРИТЕРІЇ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ

1.1 Формування концептуальних основ теорії соціального капіталу

Поняття соціального капіталу пройшло тривалий процес поступового розвитку й зміни трактування окремих його характеристик. Як наслідок, попри регулярне використання цього терміну в широкому спектрі наукових праць у царині політології, соціології та економіки, існують певні труднощі з концептуалізацією його узагальненого визначення. Протягом останніх десятиліть багато науковців сформували власні інтерпретації, які хоч і спираються на спільний теоретичний фундамент, проте мають значну кількість відмінних рис.

В межах цього дослідження ми будемо спиратися на класичне визначення соціального капіталу, запропоноване французьким соціологом і філософом П'єром Бурд'є у його статті «Форми капіталу»: «Соціальний капітал це сукупність наявних або потенційних ресурсів, які пов'язані з володінням міцною мережею більш чи менш інституціолізованих відносин взаємного знайомства і визнання, або іншими словами, з членством в групі, яка надає кожному зі своїх членів підтримку капіталом, що належить колективу, «мандат», який дає їм право на кредит у різних значеннях цього слова.»¹. Попри певні відмінності його бачення від багатьох інших теоритиків, саме його робота стала основою для усіх сучасних досліджень соціального капіталу, а тому таке визначення слугуватиме цілком органічним фундаментом для широкого огляду цього явища.

Загалом, спроби виокремити певний феномен, що зможе виступити універсальним маркером кооперативних взаємодій між різними членами спільноти, зустрічаються ще з початкового етапу формування наук про політичне та соціальне. Вже в текстах античних філософів, які намагалися віднайти ідеальну формулу функціонування полісів у Стародавній Греції, ми

¹ Pierre Bourdieu. THE FORMS OF CAPITAL. Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education. 1986. P. 248.

можемо побачити зародки ідей, що в майбутньому стали фундаментом для теорії соціального капіталу.

Так, наприклад, в межах своєї концепції етики Аристотель підіймає питання довіри як складової чесноти доброчесності, що виступає одним з факторів необхідних для підтримування суспільної гармонії. Саме в ній він вбачав ключову умову для можливості встановлення різноманітних сталих відносин кооперації в межах спільноти, зокрема таких, що орієнтуються на загальне благо та дружбу². Ми можемо простежити, як вже в сучасний період розвитку концепту соціального капіталу довіра також стане його класичною складовою в якості певного фундаменту для виникнення сталих соціальні зв'язків та передумови для їх подальшого підтримання.

Хоча в християнській середньовічній думці важко простежити прямі сліди цієї концепції, проте вже модерний період помітне значне відновлення інтересу до розкриття феномену соціальних взаємодій на мікрорівні суспільства та загальних принципів його функціонування. Так, багато дослідників відзначають наступним важливим кроком в контексті формування теорії соціального капіталу працю Алексіса де Токвіля «Про демократію в Америці», в межах якої він проаналізував тогочасний стан суспільства та державних інститутів США, аби спробувати пояснити успішність побудови демократії в межах цієї країни³.

Серед багатьох факторів які, на його думку, призвели до успіху демократичного ладу, він окремо наголошував на важливості специфіки міжособистісних взаємодій американських громадян. Мислитель вважав, що соціальна активність окремих індивідів та повсюдне поширення невеликих добровільних асоціацій, що об'єднували людей зі схожими інтересами та потребами, виступали одним з ключових стовпів підтримання демократії. Для нього ці невеликі суспільні утворення ставали своєрідними «школами демократії», що допомагали формувати в окремих індивідів схильність до

² Арістотель. Нікомахова етика / Арістотель; [пер. з гр. В. Ставилюк]. - К.: Аквілон-Плюс, 2002. – 480 с.

³ Фукуяма Ф. Соціальний капітал. "І". 2008. Ч. 53. С. 88–100.

кооперації та підтримання громадського духу. Ця громадська чеснота полягала не лише в дотриманні законів, яким він віддавав менш значущу роль, аніж суспільним переконанням, а й в заохоченні активної участі в місцевих громадах та урядуванні⁴.

Як зазначав пізніший дослідник теорії соціального капіталу Френсіс Фукуяма, значну суголосність з суспільними нормами, які згодом стануть вагомою частиною досліджень у відповідній царині, також можна знайти в класичній праці Макса Вебера «Протестантська етика та дух капіталізму»⁵. Серед цінностей, які на думку її автора були властиві протестантизму й сприяли розвитку капіталізму, ми можемо побачити й ті, що згодом будуть асоціюватися з соціальним капіталом. Зокрема, це стосується цінностей дотримання зобов'язань, правди та взаємозв'язку. Також він наголошував на важливості поширення цих цінностей поза межі близького кола родини та дружніх контактів окремого індивіда і їх перетворення у норму для взаємодій між різними членами набагато ширшої протестантської спільноти. А встановлення зв'язку між ними та релігійними нормами, на його думку, сприяли їх поширенню в ролі загальних суспільних норм та виникнення системи суспільного осуду в разі їх порушення⁶.

Проте безпосередньо термін «соціальний капітал» вперше згадується лише у 1916 році в статті Ліди Джадсон Ганіфан присвяченій дослідженню громадських центрів сільської освіти Західної Вірджинії⁷. На самому її початку авторка представляє нову форму капіталу, що не має прямого зв'язку з класичним економічним капіталом, а натомість виступає вираженням поширеності певної сукупності соціальних рис, що сприяють кооперації, а саме: «добра воля, товариство, взаємна симпатія та соціальне спілкування між групою осіб і сімей, які разом утворюють соціальну одиницю»⁸. При цьому наголошується, що

⁴ Токвіль А. де. Про демократію в Америці / пер. з франц. Г. Філіпчук, М. Москаленко. Київ : Всесвіт, 1999. С. 412-418

⁵ Фукуяма Ф. Соціальний капітал. "І". 2008. Ч. 53. С. 88-100.

⁶ Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / пер. з німц. О. Погорілий. Київ : Наш Формат, 2018. 216 с.

⁷ Putnam R. D. Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community. Simon & Schuster, 2001. P. 16.

⁸ Lyda Judson Hanifan. THE RURAL SCHOOL COMMUNITY CENTER. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 1916. No. 67. P. 130.

логічним центром такої одиниці виступає сільська школа, але ця прив'язка терміну обґрунтовується об'єктом самого дослідження, а його подальше пояснення прямо відсилає до можливості використання соціального капіталу в контексті інших соціальних одиниць.

Далі в тексті Л. Д. Ганіфан стверджує, що окремий індивід чи навіть родина соціально безпорадні й не можуть забезпечити власні соціальні потреби. Натомість, вступаючи в контакт з ширшим колом людей, така сукупність індивідів може акумулювати значущу кількість соціального капіталу, що дозволить її членам задовільнити свої соціальні потреби та сприятиме загальному покращенню добробуту відповідної групи шляхом розвитку кооперації в її межах. В якості прикладів того, як соціальний капітал може бути акумульований авторка наводить публічні розваги, пікніки та інші різновиди громадських зібрань, де окремі індивіди можуть познайомитися між собою, сформувати певні соціальні відносини та започаткувати традицію регулярного повторення відповідних об'єднань⁹.

В практичній частині своєї статті дослідниця також демонструє яким чином акумульований соціальний капітал може приносити користь відповідній спільноті. В першу чергу вона фокусує увагу на різних аспектах сільської освіти у штаті Західна Вірджинія, таких як підвищення відвідуваності вечірніх освітніх курсів для повнолітніх людей чи розвиток шкільних бібліотек, проте зазначає, що поглиблення кооперації між людьми в місцевих громадах також призвело до розвитку й цілком відокремлених від освіти явищ, наприклад, збору громадських коштів на покращення місцевої дорожньої мережі¹⁰.

В подальші десятиліття 20-го століття поняття соціального капіталу поступово починає використовуватися все в ширшому колі робіт в сфері соціальних наук. Так, наприклад, цей термін пізніше зустрічається в урбаністичній праці Джейн

⁹ Lyda Judson Hanifan. THE RURAL SCHOOL COMMUNITY CENTER. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 1916. No. 67. P. 130-138.

¹⁰ Так само P. 138

Джейкобс «Смерть і життя великих американських міст» в якості засобу для унаочнення мережі соціальних зв'язків, що сприяла покращенню громадської безпеки в старіших міських кварталах¹¹, чи в роботах економіста Глена Лаурі¹² та соціолога Івана Лайта¹³ як один з можливих факторів ускладненого розвитку малого бізнесу серед етнічних меншин в американських містах, для яких, на думку дослідників, був властивий брак довіри та сталої мережі зв'язків поза межами власної родини.

Подальше зростання інтересу до цієї концепції призвело до поступового розмивання її безпосереднього значення за умов відсутності загальноприйнятого серед широких наукових кіл конкретного визначення соціального капіталу. Окремі науковці формували власні інтерпретації, які хоч і спиралися на спільне коріння теорії соціальних взаємодій, проте могли бути направлені на різні аспекти цього явища задля кращої його інструменталізації під цілі конкретних досліджень. Серед цих чисельних варіацій варто повернутися до концепції соціального капіталу П'єра Бурдьє в його роботі «Форми капіталу». В ній він представляє модель поділу капіталу на три окремі типи, що визначаються різною соціальною та матеріальною природою їх здобуття, акумуляції та конвертації: економічний капітал, культурний капітал та соціальний капітал. Такий поділ пояснюється неможливістю описати структуру й функціонування соціального світу зводячи усі можливі взаємодії до форм визнаних економічною теорією¹⁴. Водночас дослідник відзначає, що сама по собі концепція капіталу як певної абстрактної сутності, що може бути акумульована, самовідтворена чи перетворена в певний прибуток, є вкрай важливою для окреслення соціальної реальності, бо за її допомогою ізольовані в собі ідеальні моделі соціальних та економічних процесів, де кожен результат однаково можливий і позбавлений впливу інерції від попередніх подій, перетворюються в

¹¹ Jane Jacobs. *The Death and Life of Great American Cities*. Vintage. 1961. P. 138.

¹² Glenn Loury, «A Dynamic Theory of Racial Income Differences», in *Women, Minorities, and Employment Discrimination*. Lexington Books. 1977. P. 153-176.

¹³ Ivan H. Light, *Ethnic Enterprise in America*. Berkeley: University of California Press. 1972. P. 209

¹⁴ Pierre Bourdieu. *THE FORMS OF CAPITAL*. *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. 1986. P. 241–243.

більш реалістичні відображення загального соціального буття, яке перебуває під постійним впливом інших наявних чи вже завершених процесів.

Якщо культурний капітал в цій системі відображає набір компетенцій індивіда, його інституціолізований освітній рівень та пов'язані з цим культурні об'єкти (картини, книги, словники, інструменти тощо)¹⁵, то соціальний капітал в теорії П. Бурд'є виступає означенням потенціалу до залучення широкої кількості різнопланових ресурсів, що належать учасникам певної групи, яка об'єднана тісними соціальними зв'язками. Конкретна форма такої групи може бути вкрай різною, починаючи від певних неформальних відносин які існують в площі практичних взаємодій, до цілком інституціолізованих об'єднань, таких як рід, плем'я, партія тощо¹⁶.

В такій системі кількість соціального капіталу, що перебуває у власності індивіда, прямо залежить від розміру мережі зв'язків, які він може мобілізувати, й кількості капіталу різних типів, якими володіють її окремі члени. Як наслідок, прибуток від цього типу капіталу безпосередньо пов'язаний з рівнем солідарності в межах конкретної групи, бо за його відсутності зникає можливість до ефективної мобілізації колективних ресурсів. Також П'єр Бурд'є наголошує на тому, що ця мережа зв'язків ніколи не існує за самим фактом народження особи чи належності до певної інституції, а натомість потребує постійного підтримання та подальшого формування за допомогою різноманітних символічних і практичних дій обміну, які демонструють взаємне визнання наявності цих зв'язків серед її членів. Не менш важливим в такій системі стає й визначення кордонів групи, які обмежують деякі взаємодії аби гарантувати можливість акумуляції соціального капіталу її повноцінними членами¹⁷.

Важливим спостереженням є те, що П. Бурд'є відзначив, що завдяки такій специфічній формі власності над соціальним капіталом, його сукупність в межах

¹⁵ Pierre Bourdieu. THE FORMS OF CAPITAL. Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education. 1986. P. 244–248.

¹⁶ Так само P. 249

¹⁷ Так само P. 249-250

усієї мережі зв'язків може бути сконцентрована в окремому члені групи, як її певному делегатові чи лідері. Найбільш класичним прикладом такого делегату історично виступає глава роду, який може в своїй особі репрезентувати позицію усіх його членів в певних соціальних взаємодіях. Такий представник отримує можливість прямо використовувати увесь акумульований групою соціальний капітал, за умов, що статус цієї особи колективно визнається членами групи та своїми діями такий індивід не порушує її визначені межі¹⁸. Завдяки цьому концепція соціального капіталу П'єра Бурдьє може представляти не тільки горизонтальні суспільні відносини між рівноправними членами, але й достатньо ієрархізовані утворення з визначеним лідером в центрі.

Також варто відзначити, що в представленому визначенні соціального капіталу відсутня пряма прив'язка цього поняття до загальних позитивних тенденцій в суспільстві чи розвитку демократії. В цій інтерпретації він виступає радше одним з багатьох доступних індивіду ресурсів, що можуть бути спрямовані на різноманітні цілі. На цьому елементі природи соціального капіталу окремо зупиняється філософ та публіцист Френсіс Фукуяма в своїй статті «Соціальний капітал». Він не заперечує загальну користь соціального капіталу для успіху демократії, зокрема зазначаючи, що завдяки ньому різні групи в межах гетерогенного суспільства можуть краще просувати власні інтереси всупереч диктату держави, проте наводить й доволі контрастні приклади використання соціального капіталу. Так, на його думку, навіть такі об'єднання як американська мафія чи Ку-клукс-клан також володіють певним обсягом соціального капіталу, проте спрямовують його на деструктивні цілі. Іншою потенційною проблемою є наслідки можливого «старіння» соціального капіталу, коли усталені мережі зв'язків починають гальмувати загальний суспільний розвиток завдяки накопиченим в сприятливий період ресурсам заради збереження свого поточного становища¹⁹.

¹⁸ Pierre Bourdieu. THE FORMS OF CAPITAL. Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education. 1986. P. 249–250.

¹⁹ Фукуяма Ф. Соціальний капітал. "І". 2008. Ч. 53. С. 88–100.

Проте Ф. Фукуяма стверджує, що загальна користь від соціального капіталу все одно переважає можливі загрози. Великою мірою це викликано тим, що вони достатньою мірою стримуються суспільним та державним регулюванням. В цьому вимірі він проводить додаткову паралель з класичним капіталом, який також може бути спрямований на деструктивні явища, але завдяки наявності комплексного законодавства щодо його використання здебільшого направляється на цілком прийнятну для суспільства діяльність²⁰.

Детальну картину позитивного впливу соціального капіталу на суспільство та розвиток демократії можна побачити в роботах американського політолога Роберта Патнема, який намагався дослідити природу ефективної влади та успішних демократичних інституцій на практичних прикладах сучасних йому країн. До певної міри наслідуючи інтелектуальний доробок Алексіса де Токвіля, він простежив зв'язок цих явищ з активністю громадянського суспільства, яка спирається на значні обсяги соціального капіталу. Так, зокрема, в своїй центральній праці «Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії» він зробив подібний висновок на прикладі Італії другої половини 20-го століття. Серед факторів які вплинули на відчутно більшу суспільну активність населення північних регіонів цієї країни ключову роль він відводить саме кращому розвитку соціального капіталу в межах цих територій²¹. Схожі висновки Р. Патнем робить й аналізуючи динаміку розвитку американського суспільства в праці «Боулінг наодинці. Крах і відродження американської спільноти», де центральну роль в оглянутих процесах відводиться змінам в соціальному капіталі місцевих громадян²². В своїх роботах він не лише описав теоретичну модель функціонування цих явищ, але й запропонував практичну методологію для їх дослідження, яка була створена для порівняльного аналізу в межах окремих територій.

²⁰ Фукуяма Ф. Соціальний капітал. "І". 2008. Ч. 53. С. 88–100.

²¹ Патнем Р. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії / пер. з англ. В. Ющенко. Київ : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2001. 221–227 с.

²² Putnam R. D. Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community. Simon & Schuster, 2001. 544 p.

Таким чином цінність наукової спадщини Р. Патнема для проведення дослідження в межах українського контексту полягає не тільки в її широкому теоретичному фундаменті, але й в представленні практичних шляхів застосування наведених теорій та певній подібності умов його досліджень та реалій незалежної України. Так, наприклад, Італія в другій половині 20-го століття також перебувала на достатньо ранньому етапі розвитку сучасної демократичної держави після тривалого панування авторитарного режиму з повною відсутністю залучення простих громадян до управління державою. В обох випадках можна простежити поступове відновлення природних суспільних зв'язків після їх руйнування попереднім режимом, широке реформування різних сфер державного управління та загальну трансформацію суспільства на тлі складної внутрішньополітичної ситуації.

1.2 Оцінка суспільної ролі соціального капіталу за Р. Патнемом

Однією з центральних тем, що були поставлені Робертом Патнемом в його праці «Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії», стає виявлення причини наявності такої різючої відмінності в функціонуванні державних інституцій та загальному добробуті населення між південними та північними регіонами Італії станом на 70-ті роки минулого століття. Проведене автором широке дослідження різноманітних проявів італійського суспільного життя продемонструвало відчутну перевагу узагальненої Півночі над Півднем, попри те, що усі ці території вже понад століття перебували в межах єдиної незалежної Італії та зазнавали впливу однакових загальнодержавних програм та реформ²³. Особливо помітною ця різниця була в тих сферах, що вкрай сильно залежали від суспільної кооперації, зокрема в царині громадських об'єднань, які могли впливати на державні органи чи іншим чином відстоювати позицію окремих громадян.

²³ Патнем Р. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії / пер. з англ. В. Ющенко. Київ : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2001. 31-83 с.

Описуючи теоретичний підхід для пояснення такого стану суспільства, Р. Патнем підіймає проблематику класичного парадоксу колективної дії та моделі його вирішення завдяки розвинутому в межах спільноти соціальному капіталу²⁴. Для цього він спочатку звертається до теоретичних здобутків теорії ігор, зокрема щодо таких досліджених в ній ситуацій як «трагедія громадських земель» та «дилема в'язнів», що обґрунтовують можливу раціональність в недовірі певних індивідів до кооперації, попри очевидні переваги від об'єднаної праці. Коли одна особа не може бути впевнена в тому, що інша особа у відповідь на надану зараз допомогу допоможе їй самій в майбутньому, утримання від кооперації виглядає цілком доцільним, бо воно гарантує збереження ресурсів, що будуть безцільно втрачені в разі ненадійності іншої сторони. Це, певною мірою, компенсує в очах індивіда майбутні втрати від відсутності взаємодопомоги, такі як, наприклад, незібраний врожай через брак робочої сили, всупереч їх значному негативному ефекту й на індивідуальний добробут, й на розвиток усієї спільноти.

Проте, як зазначає Роберт Патнем, кооперативна поведінка все одно більш поширена й успішніша аніж це передбачається абстрактними моделями теорії ігор. При цьому він відкидає твердження про ефективне вирішення цієї проблематики шляхом впровадження в систему третьої контролюючої сторони, що було представлено ще Томасом Гоббсом в його класичній праці «Левіафан». На думку Р. Патнема, контроль з боку цієї третьої сторони, такої як державний апарат, потребуватиме залучення надмірних ресурсів для його реалізації і також зіткнеться з проблемою сумнівної надійності дій самого регулятора. Натомість набагато ефективнішою буде суспільна саморегуляція, що спирається на довіру, яка виступає центральною складовою соціального капіталу²⁵.

Довіра в такій системі може виникати завдяки тому, що за реальних умов постійних взаємодій поступово будуть відпрацьовуватися приклади їх наслідків для обох сторін. Якщо взаємодія закінчилася взаємодопомогою й відповідним

²⁴ Патнем Р. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії / пер. з англ. В. Ющенко. Київ : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2001. 199-204 с.

²⁵ Так само с. 204-208

прибутком, то сторони будуть в майбутньому більш охочі до подальшої кооперації. Такий процес взаємного накопичення обопільної довіри фактично і є процесом накопичення соціального капіталу, який в моделі Роберта Патнема перебуває у певній формі суспільної власності²⁶. Це викликано тим, що інформація про надійність індивіда, за наявності відповідної мережі соціальних зв'язків, поступово буде поширюватися до інших осіб, які також стануть більш схильні до взаємовигідних обмінів з ним, а це, в свою чергу, сприятиме розвитку кооперації в межах усієї спільноти.

При цьому, соціальний капітал в цій моделі має доволі схожу природу з класичним капіталом – власники прагнуть лише збільшувати його обсяги і матимуть перевагу в цьому, натомість невикористання соціального капіталу поступово призводитиме до знецінення та навіть зникнення такого ресурсу. Але особливість саме цієї форми капіталу полягає в тім, що вона здебільшого формується як побічний продукт соціальної активності й становить радше суспільне добро, аніж суто приватне, хоча часто створюється окремими членами спільноти в приватних взаємодіях. Так, основними сучасними джерелами утворення довіри як соціального капіталу Р. Патнем називає норми взаємності та мережі громадської активності²⁷.

Відносно перших він посиляється на визначення соціолога Джеймса Коулмена, який описував соціальні норми як засіб передачі права на контроль певної дії між різними агентами через наявність в неї наслідків, що поширюється на них усіх. Подібні норми зазвичай виникають за таких обставин, коли ця дія має однаково зачіпляти усіх дотичних агентів, а встановлення конкретного агенту з повним правом контролю над нею є ускладненим. Подальше підтримання та поширення норм відбуваються шляхом соціалізації індивіда у відповідному середовищі та існування певних форм покарання відхилень від них²⁸. Здебільшого такі правила не мають прямої законної сили, проте їх

²⁶ Патнем Р. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії / пер. з англ. В. Ющенко. Київ : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2001. с. 207

²⁷ Так само с. 209

²⁸ Coleman J. S. Foundations of Social Theory. The Belknap Press of Harvard University Press, 1990. p. 251

дотримання надає очевидні переваги в соціальних взаємодіях. Для теорії соціального капіталу Роберта Патнема ключовою соціальною нормою стає підтримання принципу генералізованої взаємності, коли будь-який конкретний обмін між індивідами не є чітко збалансованим, проте через регулярний характер відносин обміну в межах цієї спільноти та обопільні сподівання на майбутній прибуток його учасники згодні до поступок в окремих ситуаціях. Поширеність цієї норми стає продуктивним джерелом накопичення довіри в межах суспільства та тісно пов'язана з існуванням щільної мережі відповідних обмінів²⁹.

Класичними для сучасного світу прикладами таких мереж обмінів й виступають мережі громадської активності. Під ними дослідник має на увазі саме горизонтальні добровільні об'єднання, такі як асоціації сусідів чи спортивні клуби. Їх позитивний вплив на соціальний капітал спільнот, в межах яких вони функціонують, спирається відразу на декілька їх фундаментальних особливостей. Так, Р. Патнем зазначає, що для мереж громадської активності загалом властиво встановлювати достатньо чіткі норми генералізованої взаємності, що спираються на декларовані принципи таких об'єднань та вагу статусу членства в них. Свою роль також відіграє те, що вони завдяки постійним контактам між їх учасниками значно полегшують отримання ними достовірної інформації про ступінь надійності інших членів мережі та людей з якими вони взаємодіяли. Відповідно, збільшуються й ризики від порушення будь-якої угоди, бо ненадійність особи стане загальновідомою, а також вона ризикуватиме втратити своє місце в суспільстві й пов'язані з ним переваги. Варто враховувати й той факт, що саме існування подібних утворень є прямим наслідком попередніх успіхів кооперації між їх засновниками, а тому вони нерідко стають яскравим моделями для наслідування такої поведінки усіма подальшими членами³⁰.

²⁹ Патнем Р. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії / пер. з англ. В. Ющенко. Київ : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2001. с. 210-211

³⁰ Так само с. 211-212

На відміну від П'єра Бурдьє, для Р. Патнема в межах його розуміння соціального капіталу значно важливішими є саме такі горизонтальні зв'язки з відсутністю певних конкретних лідерів відповідних мереж обміну. Так, наприклад, навіть така організація як Католицька Церква, яка начебто має створювати тісну мережу зв'язків між індивідами вважається дослідником в цілому шкідливою для соціального капіталу, бо через свою ієрархічну природу вона більше сприяє розбудові відносин патронату, що не спираються на генералізовану взаємність. Роберт Патнем зазначає, що в таких відносинах обміну радше домінує залежність та сприяння певній формі корисливості, коли патрон може використовувати такі відносини для експлуатації, а клієнт для шахрайства³¹.

Також в тексті дещо відокремленою розглядається феномен родинних взаємодій – автор суголосно з Френсісом Фукуямою наголошує на тому, що хоч вони й сприяють подоланню дилеми колективної дії на рівні вузької спільноти найближчих знайомих, проте на ширшому суспільному рівні такі зв'язки жодним чином не сприяють поширенню довіри й відповідно накопиченню соціального капіталу³². А тому саме більш загальні зв'язки між членами різних соціальних груп виступають основним стимулом розвитку суспільної кооперації, бо дозволяють залучати в мережу взаємовигідного обміну значно більшу кількість осіб.

Свої міркування про роль соціального капіталу й утвореного за його допомогою сильного суспільства Р. Патнем закінчує протиставленням результатів власного емпіричного дослідження домінуючому на той час в певному колі науковців переконання, що розвинуте суспільство лише гальмує розвиток економіки, перешкоджає впровадженню інновацій та послаблює відповідну державу. Отримані ним дані з італійських регіонів прямо свідчать про

³¹ Патнем Р. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії / пер. з англ. В. Ющенко. Київ : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2001. с. 213

³² Так само с. 213-214

наявність протилежного зв'язку – регіони з вищим рівнем суспільної кооперації виявилися значно успішнішими аніж регіони з протилежними результатами³³.

1.3 Маркери розвитку соціального капіталу за Р. Патнемом

Переходячи до окреслення практичної методології визначення розвитку та стану соціального капіталу в межах конкретної спільноти, стає помітною піднята ще Френсісом Фукуямою проблематика складності точного вимірювання реальних проявів цього явища³⁴. На практиці, соціальний капітал існує на рівні суспільних та персональних переконань і набуває безпосередньої матеріальної форми лише після конвертації в інші типи капіталу, а тому його пряма квантифікація є достатньо ускладненою. Для того щоб обійти це обмеження, Роберт Патнем в своїй роботі «Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії» провів широке дослідження з оглядом цілої низки індикаторів різних суспільних процесів, які виявилися взаємозалежними між собою та розвитком соціального капіталу в межах певного регіону. Сукупність цих індикаторів постає своєрідними маркерами рівня розвитку соціального капіталу, що дозволяють достатньо чітко визначити наявний стан суспільства попри описане вище методологічне ускладнення.

Центральним елементом методології Р. Патнема виступає система тісно пов'язаних з функціонуванням громадянського суспільства індикаторів, зокрема: поширеності добровільних асоціацій, популярності читання газет, індексу участі в референдумах та індексу преференційного голосування³⁵. Такий акцент на громадянському суспільстві був зроблений дослідником у зв'язку з тим, що це явище не може існувати незалежно від накопичення соціального капіталу, бо організація відповідної кооперативної діяльності потребує залучення значних обсягів цього ресурсу. Як наслідок, розвинуте громадянське

³³ Патнем Р. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії / пер. з англ. В. Ющенко. Київ : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2001. с. 215

³⁴ Фукуяма Ф. Соціальний капітал. "І". 2008. Ч. 53. С. 88–100.

³⁵ Патнем Р. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії / пер. з англ. В. Ющенко. Київ : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2001. с. 114–124

суспільство демонструє своїм існуванням й наявність достатньо розвинутого соціального капіталу, а тому може бути використано як маркер відповідних процесів.

Результати італійського дослідження Роберта Патнема дозволяють стверджувати, що описані індикатори пов'язані не лише з абстрактними поняттями теорій громадянського суспільства та соціального капіталу, але й перебувають в прямій залежності один від одного³⁶. Італійські регіони, що відзначалися низькою популярністю читання преси, загалом були й регіонами з нижчою кількістю добровільних асоціацій, більшим індексом преференційного голосування та меншою активністю населення під час проведення загальнодержавних референдумів. Попри можливість певних відхилень через специфічний контекст конкретних територій, такий взаємний зв'язок призвів до того, що сукупність цих критеріїв може бути об'єднана в межах загального індексу громадянського суспільства, який є достатньо наочним та корисним інструментом в якості маркеру розвитку соціального капіталу.

Варто відзначити, що саме такий список індикаторів все ж був сформований під впливом конкретного середовища – Італії в 1970-х роках минулого століття, а тому місцями він не може бути прямо застосований для інших суспільств в межах відмінних часових проміжків. Проте представлена структура системи, що спирається водночас на кілька взаємозалежних індикаторів, дозволяє їй бути достатньо гнучкою, бо кожен конкретний індикатор може бути адаптований чи замінений у відповідності до іншого соціального, політичного та історичного контексту, за наявності такої потреби.

Найбільш універсальним та ключовим серед цих індикаторів є поширеність добровільних асоціацій. Попри відчутні зміни в суспільному житті за останні десятиліття, такі об'єднання досі залишаються достатньо надійним відображенням здатності населення до кооперації без прямого залучення

³⁶ Патнем Р. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії / пер. з англ. В. Ющенко. Київ : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2001. с. 114-124

зовнішнього наглядача. Особливо важливими вони є й в межах теорії соціального капіталу, бо їх діяльність тісно пов'язана з використанням цього ресурсу для підтримання внутрішньої єдності. При цьому, в дослідженні акцент робиться на саме такі громадські об'єднання, що орієнтовані радше на задоволення базових соціальних потреб індивідів, таких як культурне життя чи дозвілля, а не організації з очевидним політичним спрямуванням. Роберт Патнем обґрунтовує це тим, що політичні організації достатньо часто можуть бути побудовані на основі вкрай ієрархізованої системи управління, яка для свого підтримання потребує набагато менше горизонтальних зв'язків та соціальної ініціативи окремих громадян³⁷.

Особливу позитивну роль газет в суспільних взаємодіях відзначав в своїй науковій праці ще Алексіс де Токвіль³⁸, а тому увага до їх функціонування стала органічною частиною теорії Р. Патнема. Важливість популярності читання газет науковець пояснює тим, що саме завдяки ним значна частина населення отримує доступ до якісної інформації про події в навколишньому світі та стан справ в межах власної спільноти, без якої неможливе ефективне залучення особи у навколишні суспільні процеси. Контroversійною стороною цього індексу є помітний вплив на його актуальність подальшого технологічного та медійного розвитку, який поступово призвів до того, що в сучасному світі класичні друковані газети відчутно поступаються популярністю новим джерелам інформації. Так, ще в часових межах оригінального італійського дослідження телебачення почало процес відсування преси на периферію громадської уваги, хоча та й досі лишалася найбільш доступним засобом масової інформації для місцевого населення, зокрема в якості джерела доступу до відомостей про останні події в межах конкретних територій. Натомість в межах сучасного світу домінація інтернет ресурсів над газетами є достатньо очевидною. Проте ці зміни

³⁷ Патнем Р. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії / пер. з англ. В. Ющенко. Київ : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2001. с. 113-114

³⁸ Токвіль А. де. Про демократію в Америці / пер. з франц. Г. Філіпчук, М. Москаленко. Київ : Всесвіт, 1999. С. 155-160

не нівелюють важливість цього маркера, бо газети хоч і втратили колишню популярність, проте все одно залишаються актуальним джерелом інформації, а їх роль цілком може бути екстрапольована й на інші засоби інформації.

Значно складнішим для адаптації під сучасний український контекст є використаний дослідником індекс участі в референдумах. В часи проведення дослідження Роберта Патнема загальнодержавні референдуми по окремим важливим питанням були часто вживаною практикою в межах ширшого процесу реформування суспільно-політичної системи Італії, проте для України його вживання є сумнівним через проведення за весь час існування країни лише двох повноцінних всеукраїнських референдумів. Обрання дослідником саме цього індикатора було викликано тим, що він дозволяв простежити залученість населення до суспільних процесів без необхідності враховувати контекст клієнтарних відносин та партійних структур, що значно впливали на реалії проведення класичних виборів в Італії тієї доби. Українському середовищу також властиві відповідні труднощі в розрізненні приватної та нав'язаної ззовні ініціативи до участі у суспільно-політичних процесах, проте в наявній політичній системі відсутні прямі аналоги індексу участі в референдумах для адаптації під цілі дослідження. Але завдяки гнучкості загального індексу громадянського суспільства цей складник може бути упущений та компенсований іншими маркерами.

Ще одним індикатором, який опирається на сучасні Р. Патнему італійські політичні реалії є індекс преференційного голосування. Під час парламентських виборів громадяни могли не просто проголосувати за бажану партію, але й обрати її конкретного члена, якому вони б хотіли надати перевагу в розподілі виграних його політичною силою місць у парламенті. З першого погляду, такий механізм мав би сприяти кращій репрезентації інтересів конкретних виборців, проте на практиці він перетворився у зручний інструмент реалізації політичних інтересів існуючих мереж патронату, які вимагали у своїх клієнтів підтримати певних кандидатів в якості частини клієнтарного обміну послуг. Саме тому, для

Роберта Патнема вища кількість людей, що скористалася цією процедурою ілюструвала більший розвиток клієнтарних мереж в межах певної території, а значить і нижчий розвиток горизонтальних зв'язків. Цей індикатор також важко прямо адаптувати до українського середовища, бо схожі виборчі зміни так і не були впроваджені в обраний для цього дослідження часовий проміжок, а потенційних вплив на них існуючих клієнтарних мереж неможливо передбачити.

Для більшої надійності висновків свого дослідження, Р. Патнем запропонував ще низку маркерів, які він не включив до складу індексу громадянського суспільства, проте все одно відзначив їх користь для аналізу розвитку громадянського суспільства та соціального капіталу. Найбільш показовими серед них є: показник клерикальності, результати опитувань суспільних настроїв, інтерв'ю окремих політиків та чиновників й особливості історичного контексту³⁹.

Як було зазначено вище, дослідник вважав широке поширення в суспільстві впливу церковних інституцій несприятливим фактором для накопичення соціального капіталу та утворення горизонтальних мереж громадської активності. Більшість релігійних громад відзначаються набагато більшою ієрархічністю та замкненістю своєї спільноти в середині себе, а тому вони нерідко виступають соціальною альтернативою для світських мереж громадської активності⁴⁰. Не варто ігнорувати й той факт, що попри поширення християнською церквою певних цінностей, що співпадають з деякими елементами соціального капіталу, релігійні організації завжди орієнтовані саме на духовне життя, а тому звичайні побутові справи й соціальні зв'язки для їх членів часто стають відчутно менш важливими. Відповідно, Роберт Патнем емпірично прослідкував закономірність, що регіони з вищим рівнем релігійності,

³⁹ Патнем Р. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії / пер. з англ. В. Ющенко. Київ : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2001. с. 124-144

⁴⁰ Так само с. 134-135

який він позначив через поняття клерикальності, були менш розвинутими в контексті інших маркерів соціального капіталу.

Також ми вже відзначали, що соціальний капітал в цілому існує на рівні суспільних переконань та цінностей, а тому не може бути прямо переведений в кількісний показник, проте така його природа дозволяє опосередковано відстежувати розвиток та накопичення цього капіталу через опитування громадської думки. Так, в межах італійського дослідження Р. Патнема було зібрано інформацію про ставлення громадян до цілої низки різноманітних явищ й вона дозволила побачити досліднику прямий взаємозв'язок між станом попередніх маркерів та настроями населення в таких категоріях як: задоволення життям, довіра до оточуючих та еліт, ставлення до стану законодавства тощо. Чим більш негативним був загальний рівень відповідей в межах певного регіону, тим меншими були й показники інших індикаторів. Це робить результати опитувань громадської думки вкрай важливими маркерами для дослідження соціального капіталу, бо вони дозволяють отримати картину стану цього явища й на рівні усього суспільства, й на рівні окремих індивідів, які можуть не бути залучені в мережі громадської активності, проте все одно займати важливі соціальні ролі.

Іншим вагомим висновком дослідження Роберта Патнема є те, що попри певну ізоляцію соціальних мереж елітарних прошарків суспільства від більшості населення, розвиток соціального капіталу в їх межах загалом відповідає цьому процесу на ширшому регіональному рівні⁴¹. Таке твердження спирається на чисельні опитування та інтерв'ю, проведені дослідником з різноманітними італійськими політиками та чиновниками відповідної епохи. Вони яскраво продемонстрували, що представники еліт регіонів з високим рівнем попередніх маркерів більш схильні до віри в незалежність пересічних громадян та відданості демократичним цінностям й інституціями. Натомість їх колеги з менш успішних

⁴¹ Патнем Р. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії / пер. з англ. В. Ющенко. Київ : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2001. с. 124-132

регіонів тяжіли до уявлення про суспільство як слабку систему, що потребує зовнішнього керування⁴².

До певної міри, такі переконання цілком відповідають фактичним реаліям політичного життя відповідних територій. З аналізу інтерв'ю політиків та дотичних даних статистики стає очевидним, що сама природа взаємодій між місцевими політиками та громадянами відчутно різниться в залежності від успішності накопичення соціального капіталу й розвитку громадянського суспільства в межах регіону. Коли в достатньо пересічних осіб наявна широка мережа власних соціальних контактів, побудованих на взаємному обміні та довірі, вони схильні звертатися до посадовців суто з цілком офіційних питань, таких як трактування особливостей законодавства чи подання ініціатив щодо певних змін в суспільному житті та місцевій політиці. Натомість особи яким бракує достатньої кількості соціального капіталу з набагато більшою імовірністю будуть приходити до політиків та чиновників з особистими питаннями й запитами, такими як прохання надати роботу чи допомогти в якійсь іншій приватній ініціативі. Таким чином вони намагатимуться вибудувати зручну для себе ієрархічну систему клієнт-патрон, яка слугуватиме певним аналогом горизонтальної кооперації, яку уможливлює соціальний капітал. Не варто забувати й про те, що в суспільно-політичних системах з більшим обсягом соціального капіталу самі еліти будуть набагато більш відкритими й до залучення нових індивідів, й до добрососідської кооперації зі звичайними громадянами, бо широкі горизонтальні зв'язки сприятимуть соціальній мобільності та перешкоджатимуть створенню неформальної ієрархії еліт⁴³.

Останнім важливим елементом запропонованої Р. Патнемом системи маркерів є оцінка впливу попереднього історичного досвіду конкретної території на особливості розвитку місцевих суспільних процесів. Попри те, що певні регіони могли перебувати останні десятиліття в складі єдиної держави, яка

⁴² Патнем Р. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії / пер. з англ. В. Ющенко. Київ : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2001. с. 128-130

⁴³ Так само с. 126-127

впроваджувала однакові принципи управління та реформувала усі сфери життя в межах загального державного вектору уніфікації, попередні століття розвитку все одно залишають глибокий слід на регіональні принципи організації суспільства. Вкрай демонстративним прикладом таких процесів є власне італійський випадок, коли різні території країни протягом тривалого часу функціонували у вкрай відмінному суспільно-політичному контексті. Північні регіони Італії, де протягом багатьох століть існувала мережа невеликих незалежних міст-держав з активним суспільним життям та розвинутим підприємництвом, в сучасній перспективі стали центром розвитку італійського громадянського суспільства й відзначаються великими обсягами накопиченого соціального капіталу. Натомість південні регіони, що перебували під централізованим управлінням феодального Неаполітанського королівства, хоч і часом були більш успішні ніж північні, проте весь модерний період відзначаються слабким атомізованим суспільством, різноманітними широкими мережами клієнтелізму та відповідним відставанням економіки. Достатньо тривале перебування в складі єдиної Італії зблизило ці території, проте наслідки відмінного історичного розвитку залишаються помітними до нашого часу⁴⁴.

Саме накопичення соціального капіталу, розбудова мереж громадської активності, утвердження принципу генералізованої взаємності, поширення довіри в суспільстві та розвиток усіх згаданих вище маркерів потребує достатньої кількості часу й великою мірою залежить від попереднього досвіду спільноти в кооперації. Якщо досвід був загалом позитивним, суспільство своїм достатком завдячувало активним громадянам та їх об'єднанням, а відповідні цінності встигли перетворитися в традиції, то й розвиток соціального капіталу буде набагато успішнішим. Але якщо спільнота раніше стикалася з труднощами в кооперації, покладалася на ієрархізоване державне управління та поширення

⁴⁴ Патнем Р. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії / пер. з англ. В. Ющенко. Київ : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2001. с. 221-227

клієнтарних відносин, то попри можливий позитивний досвід сьогодення, розвиток соціального капіталу на цій території буде відчутно ускладненим.

РОЗДІЛ 2.

РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ У ВОЛИНСЬКІЙ ТА СУМСЬКІЙ ОБЛАСТЯХ

2.1 Індекс громадянського суспільства

В межах нашого дослідження сучасного рівня розвитку соціального капіталу у Волинській та Сумській областях ключовим маркером успішності відповідних суспільних процесів виступатиме адаптований під українські політичні реалії індекс громадянського суспільства Р. Патнема. Його використання обґрунтовано тим, що він надає зручну емпірично доведену основу для подальшого порівняльного аналізу, але при цьому залишає простір для можливих модифікацій задля кращої відповідності контексту сучасної України, який хоч і є подібним до італійського випадку, проте все одно залишається достатньо самобутнім.

Задля полегшення порівняльного аналізу в наступному розділі, емпіричні дані щодо стану розвитку усіх представлених індикаторів подаватимуться синхронно для обох регіонів й відповідатимуть спільним принципам модифікованої методології автора оригінального дослідження Італії. Притримуючись цього принципу було проаналізовано широкі масиви інформації, що були зібрані в цих областях за однакові роки навіть в тих випадках, коли була наявна й більш актуальна інформація щодо одного з регіонів. Таким чином, попри певні відчутні регіональні відмінності в характері обліку даних, було збережено єдність емпіричної бази, що дозволяє провести наступну частину дослідження без особливих видозмін загального підходу й безпосередньої структури аналізу.

Ключовим складником запропонованого дослідником індексу є густина мереж громадянської активності, що знаходить своє вираження у ступені залучення населення в різноманітні неполітичні та світські добровільні об'єднання в межах певної території. Використовуючи статистичні данні з відкритих для використання джерел інформації ми не можемо встановити точну кількість

самих організацій такого типу через відсутність генералізованого реєстру подібних утворень, проте для нас відкриті відомості щодо поширеності членства в громадських організаціях різного спрямування. Так, за даними Державної служби статистики України станом на 2018 рік у Волинській області налічувалося 180 тис. осіб, що були офіційно зареєстровані як члени таких об'єднань⁴⁵. В аналогічний момент часу в межах Сумської області членів організацій, що підпадають під сформовані Р. Патнемом критерії, офіційно налічувалося 578,5 тис. осіб⁴⁶.

Іншим актуальним для українського контексту показником, що може бути включеним в цей індикатор, є поширеність об'єднань співвласників багатоквартирного будинку (ОСББ). Вони є майже ідеальним типом об'єднання для дослідження соціального капіталу, бо структурно поєднують в собі добровільність та аполітичність з одного боку, й постійно відтворювану мережу контактів між різними учасниками з іншого. ОСББ в цілому позбавлені ієрархічності та спрямовані на накопичення і спільне використання необхідних для розвитку будинку ресурсів, а тому виступають вкрай сприятливим середовищем для розвитку соціального капіталу. У 2020 році, за даними Міністерства розвитку громад та територій України, в межах Волинської області діяло 966 ОСББ, а 13 попередньо існуючих перестали існувати⁴⁷. В цей самий рік на території Сумської області існувало 579 діючих ОСББ та 34 об'єднання встигли припинити своє функціонування у попередні роки⁴⁸.

Попри особливості технологічного розвитку за останні десятиліття, індикатор популярності читання газет може бути застосований в українських реаліях сучасної Волинської та Сумської областей без особливих модифікацій. Так, станом на 2017 рік, в межах першої з них виходило на постійній основі 9

⁴⁵ Діяльність громадських організацій в Україні у 2018 році. Державна служба статистики України. URL: https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2019/susp_d/susp_d_2018.xls (дата звернення: 04.06.2024).

⁴⁶ Так само

⁴⁷ В Україні діє 32 982 ОСББ – дослідження Мінрегіону. Міністерство розвитку громад та територій України. URL: <https://www.minregion.gov.ua/press/news/v-ukrayini-diye-32-982-osbb-doslidzhennya-minregionu/> (дата звернення: 04.06.2024)

⁴⁸ Так само

загальнообласних, 3 міські, 13 районних та одна низова газети⁴⁹. Середній разовий тираж цих видань складав 76,3 тис. примірників для обласних видань, 6,7 тис. для міських, 38,8 тис. для районних та лише 100 примірників для низової газети⁵⁰. Натомість в другій області активно діяли 4 загальнообласні, 5 міських, 14 районних газети, а також єдина низова газета⁵¹. Для місцевої преси обласного рівня середній разовий тираж дорівнював приблизно 22,6 тис. газет, для газет міського рівня 60,7 тис., для районних видань 52,8 тис та 3,5 тис. примірників у низової газети⁵².

Варто відзначити, що сучасна друкована преса здебільшого поширена в сільській місцевості, де досі нерідко наявні проблеми з доступом до електронних джерел інформації, особливо серед населення в старшій віковій категорії, що дозволяє цьому показнику вирівняти можливу похибку в подальшому порівняльному аналізі через прив'язку попереднього показника поширеності ОСББ до міських населених пунктів. Також попри те, що сучасні цифрові методи комунікації, зокрема онлайн чати та групи в різноманітних соціальних мережах, є потенційно вкрай важливим середовищем для підтримки накопичення та розвитку соціального капіталу, вони досі слабо врегульовані й постійно перебувають під загрозою викривлення інформації через, наприклад, діяльність так званих ботів. Натомість саме існування регіональних газет потребує офіційної реєстрації, а завдяки своїй локалізованості вони здебільшого захищені від зовнішнього втручання.

Основними видозмінами, що будуть застосовані до оригінальної методології, є прибирання індексу преференційного голосування та заміна індексу участі в референдумах на інший індикатор, який зможе виступати маркером розвитку аналогічних суспільних процесів, проте буде більш доречним в українському

⁴⁹ Засоби масової інформації та книговидання в Україні у 2017 році. Державна служба статистики України. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2012/cltr_rik/zas_mas_inf_knyg/zas_mas_inf_knyg_17.xls (дата звернення: 04.06.2024).

⁵⁰ Так само

⁵¹ Так само

⁵² Так само

середовищі. Загальні причини наявності потреби в таких змінах були описані нами ще в попередньому розділі, але варто повторно наголосити на тому, що репрезентативність усіх представлених маркерів відчутною мірою залежить від конкретного суспільно-політичного простору, а тому вони мають відповідати його структурним особливостям.

Так, загальнодержавні референдуми є достатньо рідкісним явищем для сучасної історії України й взагалі не проводилися в період, який розглядається нашим дослідженням, а тому доцільною є заміна показника активності участі населення в них на більш актуальний відповідник. В його ролі виступить активність населення у використанні сервісів так званої цифрової демократії, таких як: Е-звернення, Е-петиції, Е-консультації, Бюджет участі (громадський бюджет) тощо. Аналогічно до референдумів у випадку дослідження Р. Патнема, вони демонструють наскільки пересічні люди залучені до місцевої політики й готові добровільно витратити свій час та інші ресурси на відстоювання внесення певних змін у навколишній простір.

У 2020 році, за даними Державної служби статистики України, мешканці Волинської області успішно створили 3968 Е-звернень, зареєстрували 73 Е-петиції та представили 110 пропозицій в рамках Бюджету участі (громадського бюджету)⁵³. Водночас в межах Сумської області загалом було зареєстровано 9108 Е-звернень, представлено на розгляд 284 Е-петиції та подано для потенційної реалізації 135 проєктів Бюджету участі (громадський бюджет)⁵⁴. Цифрова природа цих механізмів залучення громадськості робить їх максимально доступними широкому загалу, а також, до певної міри, гарантує відокремленість від старих систем, що могли перебувати під сильним впливом існуючих клієнтарних відносин. Також варто відзначити, що такий індикатор

⁵³ Використання інструментів електронної демократії органами державної влади та місцевого самоврядування у 2020 році. Державна служба статистики України.

URL: https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2021/infos/viedodv_20_u.xls (дата звернення: 04.06.2024).

⁵⁴ Так само

частково поєднує в собі й інший згаданий дослідником маркер, а саме – домінуючий тип звернень до політиків.

Натомість повне прибирання індексу преференційного голосування викликано тим, що в обраний під потреби нашого дослідження період не було реалізовано таких змін у виборче законодавство, що утворили б аналогічну до Італії систему, де подібний маркер міг би виконувати свою органічну роль. Як наслідок, точний аналіз впливу мереж клієнтелізму на політичний процес в тогочасній Україні, зокрема в царині парламентських виборів, потребує значно глибшого занурення, а тому це поле залишається простором для подальших більш спеціалізованих досліджень.

Представлені вище сукупності різноманітної інформації в трьох основних індикаторах для обох регіонів й складають наші адаптовані індекси громадянського суспільства Волинської та Сумської областей. Вони репрезентують цілу низку процесів на різних рівнях суспільства, що виступають природнім наслідком широкого оперування населенням накопиченим соціальним капіталом в межах відповідних регіонів, а тому є органічними маркерами його розвитку. Задля кращого розкриття цих явищ, далі буде розглянуто розширений список маркерів, який значно полегшить подальший порівняльний аналіз.

2.2 Додаткові маркери розвитку соціального капіталу

В оригінальному дослідженні Роберта Патнема, як ми вже зазначали раніше, було запропоновано широкий спектр додаткових індикаторів, які можуть бути використані в ролі підтримуючих маркерів розвитку соціального капіталу в межах певних регіонів, як й інших дотичних до нього процесів, наприклад, функціонування громадянського суспільства. Перелік цих модифікаторів дослідник також залишає відкритим для подальшого доповнення і зміни під інші можливі суспільно-політичні середовища, що дозволяє нам обрати саме такі

маркери, які підходять під потреби нашого дослідження. Так, цілком актуальними для нас залишається показник клерикальності й результати опитувань настроїв населення, що включають в себе прямо пов'язані з існуванням соціального капіталу категорії питань. Історичний контекст також досі є вкрай важливим, а тому він буде окремо розглянутий в подальших частинах цього розділу. Натомість доволі проблематичним є включення поглибленого розгляду переконань конкретних регіональних політиків та чиновників, бо проведення відповідної кількості інтерв'ю потребуватиме залучення наразі недоступної кількості ресурсів, а тому ця царина залишиться потенційним простором для продовження й розширення поточного дослідження в майбутньому.

Розглядаючи показник клерикальності ми маємо відзначити, що безумовно релігійна структура населення в Італії 1970-х років різко відрізняється від неї в Україні в 2010-х роках. На це впливає відмінний історичний досвід, різні домінуючі конфесії та суто генераційна різниця через органічне поступове падіння інтересу громадськості до релігійного життя по всій Європі. Попри це, саме в межах дослідження функціонування соціального капіталу такі відмінності не є суттєвими, бо сучасні релігійні об'єднання далі нерідко виступають аналогами для світських мереж громадської активності, а значить й негативно впливають на розвиток соціального капіталу в межах відповідних спільнот. Оригінальний маркер клерикальності спирався на широкий спектр різноманітних проявів духовної сфери, проте найбільш доступним для подальшого порівняльного аналізу є безпосередня кількість релігійних громад різних конфесій, бо саме вони і є прямими аналогами інших громадських утворень, як добровільні об'єднання, які формують щільну мережу зв'язків між учасниками, яка спирається не на практичну кооперацію та довіру, а на релігійні переконання, прийняті ритуали та церковну ієрархію.

Станом на 2021 рік у Волинській області діяло 1511 релігійних громад різного віросповідання, а ще 124 громади вважалися офіційно зареєстрованими, але були

позначені як наразі неактивні⁵⁵. В межах цих організацій свою духовну діяльність реалізовували 1693 особи, що були формально позначені як священнослужителі. В той самий часовий проміжок у Сумській області офіційно існували лише діючі релігійні громади, яких налічувалося 532 об'єднання. В межах регіону для їх підтримування працювало 572 священнослужителі⁵⁶.

Наступним ключовим маркером того наскільки успішно населення в межах певного регіону може накопичувати й використовувати соціальний капітал слугуватиме поєднання низки результатів суспільних опитувань, що проводилися задля встановлення настроїв громадян щодо цілого переліку питань, тверджень та уявлень на різноманітні суспільні, політичні й ціннісні теми. Вони продемонструють якою є картина суспільства на рівні переконань пересічних громадян, що ґрунтується на їх життєвому досвіді, який може нести в собі як успішні приклади кооперації та відповідне позитивне бачення, так й недовіру до суспільства, викликану попередніми несприятливими обставинами.

Для цього ми наведемо дані отримані в межах загальнодержавного передвиборчого дослідження Соціологічної групи «Рейтинг» станом на кінець 2018 року, ціллю якого була не лише спроба передбачити потенційні рейтинги майбутніх учасників виборчих перегонів, але й дослідити персональне бачення населенням України поточного стану навколишнього суспільства і перспектив розвитку країни загалом. В контексті нашого дослідження соціального капіталу варто відзначити те, що хоч респонденти робили більш загальні висновки, що мали стосуватися не лише оточуючої їх спільноти, але й усього регіону чи країни, проте їх індивідуальна думка безумовно спиралася великою мірою на особистісний досвід, який звісно перебуває під впливом зовнішніх джерел інформації, але першочергово він формується відповідно до реальних наслідків взаємодій з людьми навколо. Вони, в свою чергу, перебувають в прямій

⁵⁵ ЗВІТ про мережу релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2021 року. Державна служби України з питань етнополітики та свободи совісті.

URL: <https://dcss.gov.ua/wp-content/uploads/2021/05/Form1-2021-public3.xls> (дата звернення: 04.06.2024).

⁵⁶ Так само

залежності від доступних індивіду обсягів соціального капіталу та відповідної структури суспільних відносин.

Першим важливим для нас питанням є картина загального оцінювання опитуваними стану політичного середовища їх регіону та громади. Його роль полягає в тім, що воно демонструє наскільки гармонійним в очах людей є власне суспільство та яким є їх досвід взаємодії та спостереження за ним.

Так, у Волинській області 34% респондентів вважали, що ситуація в політиці на регіональному рівні є спокійною, 52% вважали її напруженою, 11% критичною, а ще 3% утрималися від надання будь-якої конкретної відповіді⁵⁷. На рівні безпосереднього місця проживання стан політичного життя спокійним назвали 40% опитуваних, напруженим 46%, критичним 10% та 3% знову не змогли надати точну відповідь⁵⁸. В межах Сумської області результати відповідей на аналогічне питання щодо ситуації в регіональній політиці демонструють, що для 39% респондентів вона є спокійною, для 42% напруженою, для 11% критичною, а ще 9% опитуваних не змогли сформулювати визначеної позиції⁵⁹. Стан політичного життя на рівні власного місця проживання описали як спокійний 47% мешканців області, як напружений 35%, як критичний 10% і ще 8% мешканців не надали прямої відповіді на питання⁶⁰.

Другою ключовою для нашого дослідження складовою є уявлення населення регіонів про правильність чи неправильність наявного вектору загального розвитку їхніх області та населеного пункту. Результати цього питання дозволяють достатньо наочно побачити чи вважає більшість мешканців представлених регіонів навколишнє суспільство успішним, чи довіряє вона

⁵⁷ «ПОРТРЕТИ РЕГІОНІВ»: Підсумки. Зведені дані, Порівняльний аналіз між областями. Соціальна група "Рейтинг".

URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/portrety_regionov_itogi_svodnye_dannye_sravnitelnyy_analiz_mezhdu_oblastyami.html (дата звернення: 04.06.2024).

⁵⁸ Так само

⁵⁹ Так само

⁶⁰ Так само

усталеним соціальним інституціям й чи наявний в неї повторюваний успішний досвід спільного розвитку.

У Волинській області для 59% опитуваних поточний напрям є неправильним, для 28% він є правильним, інші 13% не змогли надати остаточної відповіді⁶¹. Вектор розвитку власного місця проживання 56% людей відзначили неправильним, 32% правильним, а ще 12% не визначилися з відповіддю⁶². Натомість 59% сумських респондентів назвали наявний напрямок розвитку регіону неправильним, 21% правильним, 20% не надали визначеної відповіді на це питання⁶³. В межах оцінки вектору розвитку свого населеного пункту, для 56% мешканців області він є неправильним, для 23% правильним, а ще 21% не змогли обрати конкретний варіант⁶⁴.

Наступним важливим для нашого дослідження елементом представленого опитування є ставлення населення до результатів політики очільників місцевого самоврядування. Для суспільства з розвинутою кооперацією та широкими горизонтальним зв'язками політики такого рівня є органічними партнерами у відстоюванні інтересів конкретної громади, а значні обсяги накопиченого в суспільстві соціального капіталу дозволяють забезпечити успіх впроваджуваних на о рівні програм. Натомість для атомізованого суспільства зі значим поширенням клієнтарних мереж буде більш властивою недовіра до місцевих політиків, які сприймаються громадою або слабкими, або корумпованими, що яскраво помітно на прикладі італійського дослідження Роберта Патнема.

Лише 14% волинських респондентів зазначили, що вони цілком задоволені результатами діяльності очільників самоврядування своїх населених пунктів, 28% респондентів обрали твердження, що вони радше задоволені, ще 20%, що

⁶¹ «ПОРТРЕТИ РЕГІОНІВ»: Підсумки. Зведені дані, Порівняльний аналіз між областями. Соціальна група "Рейтинг".

URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/portrety_regionov_itogi_svodnye_dannye_sravnitelnyy_analiz_mezhdu_oblastyami.html (дата звернення: 04.06.2024).

⁶² Так само

⁶³ Так само

⁶⁴ Так само

вони радше не задоволені, а 24% опитуваних відзначили, що зовсім не задоволені їх діяльністю, натомість залишок у 14% респондентів не визначився з власною позицією щодо цього питання⁶⁵. У Сумській області для 10% опитуваних діяльність місцевих міських\сільських голів була цілком задовільною, для 19% радше задовільною, для 22% радше не задовільною, для 36% цілком не задовільною, а 13% респондентів не надали їй конкретної оцінки⁶⁶.

Не варто ігнорувати й ставлення опитуваних до результатів боротьби з корупцією на рівні їхнього регіону, бо в межах теорії соціального капіталу Роберта Патнema вона виступає цілком органічним суперником кооперації, що побудована на суспільній довірі та генералізованій взаємності, бо корупція пропонує достатньо шкідливий для ширшого суспільства обмін послуг і ресурсів між нерівноправними агентами, які нерідко прагнуть до розбудови певної моделі клієнтарних відносин між собою. Суспільство з розвинутим соціальним капіталом може акумулювати достатньо ресурсів цілком легальним шляхом, а тому корупційний елемент в ньому має відчутно слабшати паралельно з поступовим посиленням горизонтальних соціальних зв'язків.

В межах Волинської області лише 1% опитуваних зазначив, що для них наявні зусилля з подолання місцевої корупції є цілком задовільними, для 7% вони є швидше задовільними, для 27% швидше не задовільними, натомість для 54% поточні заходи зовсім не є задовільними та ще 12% не змогли надати їм конкретної оцінки⁶⁷. Для Сумської області категорія цілком задоволених регіональною антикорупційною політикою складала 2% респондентів, категорія швидше задоволених відповідала 3% респондентів, швидше не задоволених 18% респондентів, в той час як категорія зовсім не задоволених відповідними

⁶⁵ «ПОРТРЕТИ РЕГІОНІВ»: Підсумки. Зведені дані, Порівняльний аналіз між областями. Соціальна група "Рейтинг".

URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/portrety_regionov_itogi_svodnye_dannye_sravnitelnyy_analiz_mezhdu_oblastyami.html (дата звернення: 04.06.2024).

⁶⁶ Так само

⁶⁷ Так само

заходами громадян сягала 64% від загальної кількості респондентів, а ще 13% не надали визначеної відповіді⁶⁸.

Певні висновки також можна вивести з результатів опитування ключових для населення персональних характеристик кандидата, що вплинули на їхню підтримку його участі в майбутніх виборах президента України. Обрані респондентами варіанти демонструють доволі широку картину різноманітних цінностей, які займають центральне положення в оцінці пересічними громадянами політичних акторів, що найкраще відповідатимуть поточним умовам функціонування суспільства та держави.

В контексті дослідження соціального капіталу найбільш доцільним є розгляд питання, що протиставляє важливість особистих лідерських якостей потенційного президента та наявність в нього добре спрацьованої і кваліфікованої команди. Безумовно, на вибір між цими варіантами можуть вплинути й інші фактори, проте уявлення про політика як «сильну руку», що спирається виключено на особисті спроможності та ініціативу, більш властиві суспільним системам, де горизонтальна кооперація є менш успішною, а тому існує потреба звертатися до сильного авторитету окремої особи задля якісного прогресу. Натомість висока оцінка ролі президентської команди відображає віру опитуваних в успішність кооперативної діяльності з кількома центрами прийняття рішень, що орієнтуються на загальний добробут.

Згідно результатам опитування, серед волинських респондентів 53% надали перевагу особистим лідерським навичкам кандидата, натомість 41% орієнтувався на силу команди потенційного президента.⁶⁹ Серед мешканців

⁶⁸ «ПОРТРЕТИ РЕГІОНІВ»: Підсумки. Зведені дані, Порівняльний аналіз між областями. Соціальна група "Рейтинг".

URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/portrety_regionov_itogi_svodnye_dannye_sravnitelnyy_analiz_mezhdu_oblastyami.html (дата звернення: 04.06.2024).

⁶⁹ Так само

Сумщини аналогічні 53% респондентів підтримували першу опцію, 31% другу, а ще 16% не змогли визначитися з відповіддю⁷⁰.

Останнім додатковим маркером виступить питання щодо відчуття респондентами гордості через власну належність до відповідного регіону та населеного пункту. Конкретний показник цього маркеру залежить від багатьох соціальних процесів, проте він може виступати й опосередкованим індикатором розвитку соціального капіталу, бо подібне відчуття гордості здебільшого несе за собою контекст попереднього позитивного досвіду взаємодій в межах відповідної соціальної одиниці. З дослідження Р. Патнема стає помітним, що мешканці південних регіонів Італії, які відрізнялися меншим рівнем розвитку соціального капіталу, були більш схильні достатньо критично ставитися до власного оточення й загального стану справ на території їх рідної місцевості. Це було викликано тим, що в межах тих суспільств панував високий рівень недовіри через існування поширеного негативного досвіду різноманітних кооперативних взаємодій, а клієнтарні відносини хоч і підтримували стабільність соціального ладу, але не породжували відповідної емоційної прив'язаності. Натомість регіони з вищим розвитком соціального капіталу з більшою імовірністю стануть об'єктом відчуття гордості для свого населення через загальне панування в них більш позитивного ставлення до навколишнього соціуму й особливостей його існування.

В межах Волинської області 91% місцевих мешканців вказали, що вони пишаються своєю належністю до регіону, а 7% обрали негативну опцію⁷¹. Про відчуття гордості відносно власних міст та селищ заявили 92% волинських опитуваних й 7% стверджували, що мають негативні почуття відносно своїх населених пунктів⁷². Серед сумських опитуваних 71% підтвердили наявність

⁷⁰ «ПОРТРЕТИ РЕГІОНІВ»: Підсумки. Зведені дані, Порівняльний аналіз між областями. Соціальна група "Рейтинг".

URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/portrety_regionov_itogi_svodnye_dannye_sravnitelnyy_analiz_mezhdu_oblastyami.html (дата звернення: 04.06.2024).

⁷¹ Так само

⁷² Так само

гордості через проживання у своєму регіоні, а 17% заявили про наявність протилежних емоцій⁷³. На рівні міст і селищ в Сумській області 74% респондентів обрали позитивну опцію, а 14% негативну⁷⁴.

Представлений перелік додаткових маркерів розвитку соціального капіталу стане важливим елементом подальшого порівняльного аналізу обраних нами регіонів. Кожен з окреслених показників відображає різні соціальні процеси й може бути використаний для репрезентації різноманітних суспільних явищ, проте їх загальна сукупність дозволяє побачити деталізовану картину результатів горизонтальної кооперації й відповідного функціонування соціального капіталу.

Окрему роль в своєму дослідженні Роберт Патнем відводить розгляду попереднього історичного контексту, що в своїй сукупності призвів до наявного стану розвитку соціального капіталу в ширшій часовій перспективі. Саме тому доцільним є розглянути важливі для нашого дослідження історичні процеси в межах територій обох регіонів. На конкретні показники накопичення та розвитку соціального капіталу впливав увесь спектр можливих суспільних подій, проте для наших потреб потрібно виокремити більш загальні тенденції останніх століть, що мали тривалий вплив на функціонування соціуму.

2.3 Історичні особливості розвитку у Волинській області

Кордони сучасної Волинської області включають в собі території, що історично складали центральну частину історико-географічного регіону відомого як Волинь. Вона відрізняється наповненою подіями та процесами історією, що не може бути повною мірою розглянута в межах проведеного дослідження, а тому доцільною є концентрація уваги на розвиток місцевого

⁷³ «ПОРТРЕТИ РЕГІОНІВ»: Підсумки. Зведені дані, Порівняльний аналіз між областями. Соціальна група "Рейтинг".

URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/portrety_regionov_itogi_svodnye_dannye_sravnitelnyy_analiz_mezhdu_oblastyami.html (дата звернення: 04.06.2024).

⁷⁴ Так само

суспільства у модерний період, вплив на розвиток соціального капіталу якого легше відстежити в порівнянні зі сьогоденням.

Можливою точкою відліку сучасного періоду розвитку соціального капіталу на території Волинської області є поступове поширення у волинських містах дії системи Магдебурзького права у 15-16 століттях. Надання містам цього набору прав та свобод відкривало широкі можливості для горизонтальної кооперації їхніх мешканців завдяки передачі на найнижчий місцевий рівень багатьох повноважень в сфері організації економіки та судочинства⁷⁵. Містяни отримували нові можливості для взаємовигідної співпраці та спільного відстоювання власних інтересів перед державним втручанням.

Сформовані під впливом цих змін міські спільноти мали достатньо багато спільних рис з суспільствами тогочасних міст-республік італійської півночі, які на думку Р. Патнема виступають показовим прикладом плідного середовища для раннього розвитку та накопичення соціального капіталу завдяки наявності яскраво вираженої потреби містян в постійній кооперації задля підтримання функціонування власної держави та протистояння зовнішнім політичним впливам⁷⁶. Активні економічні зв'язки та відносна свобода для громадської активності в таких містах виступали каталізаторами природнього розвитку соціального капіталу.

Проте на відміну від італійського контексту у волинському міському середовищі тієї епохи була відсутня пряма активна політична складова до якої були б залучені ширші прошарки місцевого населення, що хоч і не є обов'язковою умовою розвитку соціального капіталу, проте відчутно сприяє ньому. Поки італійські містяни могли прямо впливати на середовище прийняття політичних рішень щодо будь-яких нагальних питань, уся повнота політичної влади на Волині залишалися в руках елітарного стану, який в межах Речі

⁷⁵ Кириченко Ю. Поширення Магдебурзького права та його особливості в містах України. Форум права. 2011. № 4. С. 361-362.

⁷⁶ Патнем Р. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії / пер. з англ. В. Ющенко. Київ : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2001. с. 149-167

Посполитої в 16-18 століттях набув врегульованої форми у вигляді шляхти з кодифікованим набором прав та привілеїв⁷⁷.

З іншого боку, саме середовище шляхти до певної міри несло в собі риси, що відповідали принципам розвитку соціального капіталу. Попри те, що дворянство складало порівняно невелику частку від загальної кількості населення держави й виступало у взаємодіях з представниками інших станів радше у формі патронату, в межах самого стану сформувалася достатньо широка мережа сталих горизонтальних взаємодій кооперації. Це було викликано тим, що значна частина шляхти насправді мала доволі обмежений доступ до більшості ресурсів й задля підтримання власного економічного статусу та активної участі в органах політичного представництва Речі Посполитої вона потребувала постійного взаємного обміну між дворянами співмірного рівня достатку, що потенційно дозволяв мобілізувати більшу кількість ресурсів. Хоча не менш поширеними були й класичні клієнтарні відносини, де дворяни з вищим статусом та більшою кількістю ресурсів виступала в ролі патронів, а збіднілі аристократи ставали їх клієнтами, а тому вплив цих процесів на розвиток соціального капіталу залишається неоднозначним⁷⁸.

Наступним етапом контексту є перебування Волині в складі Російської імперії, вплив якої на розвиток соціального капіталу є доволі неоднозначним. Так, нове імперське управління поступово скасувало значну частину привілеїв містян та шляхти, значно обмеживши їх можливості для активної політичної участі й кооперації в багатьох сферах без вдавання до мереж клієнтелізму. До самого падіння імперії створення мереж громадської активності перебувало під суворим контролем системи державного правопорядку й будь-які відхилення від центрального курсу призводили до застосування репресій щодо представників відповідних об'єднань. При цьому потенційно небезпечними для участі були не

⁷⁷ Француз-Яковець Т. Окремі аспекти історико-правового осмислення традиції парламентаризму, його бікамеральних інститутів на етапі Середньовіччя. Еволюція власного і запозиченого досвіду у сфері державотворення і правотворення України. ПРАВНИЧИЙ ВІСНИК УНІВЕРСИТЕТУ "КРОК". 2017. № 29. С. 49–51.

⁷⁸ Моначак А. Нерівна приязнь. Клієнтарні відносини в історичній перспективі - К.: Темпора, 2020 – 253-318 С.

лише ті організації, що були спрямовані на реформування тогочасного політичного устрою, але й достатньо аполітичні культурно-просвітницькі ініціативи⁷⁹.

Водночас, подібну ситуацію можна було побачити в більшості європейських держав у 18-19 століттях. Хоч Російська імперія й відрізнялася від них повільнішим темпом розвитку суспільних інститутів та відповідно менш активним громадським життям, проте сувора регуляція цієї сфери залишається частиною ширшого управлінського підходу тієї доби. Не варто забувати й про те, що імперська адміністрація була достатньо відкрита до кооперації громадян економічного характеру, а тому розвиток капіталізму в модерній формі став перспективним полем для формування достатньо широких горизонтальних мереж взаємодій обміну та взаємодопомоги. Процес поширення розвинутих капіталістичних відносин в Російській імперії також був менш стрімких аніж в багатьох інших європейських державах, особливо в межах таких периферійних регіонів як Волинь⁸⁰, проте його вплив на розвиток соціального капіталу все одно залишається однозначно позитивним.

Період розпаду імперії у 1917-1921 роках відзначився чисельними стрімкими видозмінами політичної ситуації на територіях майбутньої Волинської області, проте новий якісний етап розвитку соціального капіталу почався лише зі стабілізацією суспільно-політичного життя регіону в межах новоутвореної Польської Республіки. Проте вплив цієї держави на предмет розгляду нашого дослідження також залишається достатньо суперечливим. З одного боку, вона формально була демократичною республікою, а тому її громадяни отримали значно ширші можливості для політичної та громадської участі аніж ті, що були доступні в Російській імперії⁸¹. Утворювалися чисельні партії, спілки,

⁷⁹ Рацілевич А. РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА ЦАРИЗМУ ЩОДО УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ НА ВОЛИНІ (1900 – 1917 РР.). Волинські історичні записки. 2009. Т. 2. С. 87–96.

⁸⁰ Куліков В. Російська імперська індустріалізація та дискусія про її рушійні сили в історіографії. *Вісник ХНУ: Серія: Історія*. 2017. № 53. С. 102–109.

⁸¹ Зарецька Т. КОНСТИТУЦІЇ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ПОЛЬСЬКОЇ 1921 та 1935. Енциклопедія історії України / ред. Смолій В. А. Київ, 2008. Т. 5. С. 50–51.

кооперативи та інші об'єднання, що слугували мережами горизонтальних соціальних контактів й сприяли розвитку соціального капіталу серед їх членів. Також варто відзначити збереження капіталістичної моделі економічних відносин, що значно відрізняє території Волині від курсу розвитку більшості регіонів України, які від початку існування СРСР перебували в його межах. З іншого боку, на практиці Польська Республіка не була повністю відкритою для вільної діяльності мереж громадянської участі. В пізніший період її розвитку, особливо під час функціонування, багато різноманітних недержавних об'єднань було піддано політичному тиску, а їх члени подекуди зустрілися з переслідуваннями правоохоронними органами, що безумовно шкодило розвитку соціального капіталу й поширенню в суспільстві недовіри.

Сучасна форма Волинської області сформувалася внаслідок насильницького приєднання відповідних територій до УРСР у 1939 році з закріпленням їх належності до Радянського Союзу після перемоги союзників в Другій світовій війні. Разом з цим почався процес стрімких соціальних змін відповідно до радянських принципів устрою суспільно-політичного життя, що й виступив останнім історичним етапом розвитку соціального капіталу до утворення незалежної України.

Відповідно до ідеологічних основ свого існування радянська політична система мала б сприяти розвитку та накопиченню соціального капіталу, бо самим фундаментом існування СРСР проголошувалася взаємовигідна кооперація широких мас населення, що більше не залежала від застарілих систем клієнтелізму. Сильні мережі громадської активності, що однаково відкриті для усіх громадян попри їх походження та статус, мали би формувати політичне життя держави та вести її до реалізації поставлених утопічних цілей. Проте фактичний вплив радянського суспільно-політичного життя на стан соціального капіталу був діаметрально протилежний. Замість широкої мережі добровільних об'єднань була утворена централізована ієрархічна система, що підкорялася державній ідеології, а участь в ній була обов'язковою для отримання значної

кількості базових благ. Виникнення нової еліти у вигляді партійного чиновництва, яке мало значно ширший доступ до усього спектру ресурсів аніж пересічні громадяни, органічно призвело до формування нових мереж патронату та занепаду горизонтальної кооперації на користь корупційному обміну. Значний вплив справила й репресивна політика СРСР, що швидко призвела до поширення на всіх рівнях суспільства тотальної недовіри до оточення, яке потенційно завжди могло співпрацювати з каральними органами влади та виступити на їх боці в разі порушення індивідом встановлених правил суспільно-політичного життя. Як наслідок, усі форми кооперації, що не були прямо нав'язані державою залишалися небезпечними та небажаними для звичайних осіб.

Окремо варто відзначити й вплив радянської економічної системи. Декларативно усі засоби виробництва були передані в суспільну власність, але на практиці це означало відчуження індивідів від реальної активної участі в економічному житті. Замість побудованої на довірі й взаємній вигоді кооперації, що властива розвинутим капіталістичним відносинам, будувалася ієрархічна система державного примусу, що забороняла будь-який вільний обмін товарами та послугами. Це також призвело до стрімкого падіння якості життя та кількості ресурсів, якими могли оперувати звичайні громадяни. Тому навіть в тих випадках, коли кооперація індивідів й не перебувала під прямою державною заборонаю, обсяги доступних їм спроможностей були вкрай обмежені. Як наслідок, соціальний капітал більшості населення стрімко зменшувався та деградував, натомість процвітали розгалужені мережі клієнтелізму.

2.4 Історичні особливості розвитку у Сумській області

Кордони сучасної Сумської області включають в собі території двох історико-географічних регіонів, а саме Слобожанщини та Сіверщини, що завдяки своїм географічним особливостям мали різний суспільно-політичний розвиток у довшій часовій перспективі. Проте в межах дослідження соціального капіталу

доцільним є їх поєднання в межах єдиної історико-географічної одиниці відомої як Сумщина, що почала формуватися під впливом козацької колонізації відповідних територій починаючи з 17-го століття.

У цей часовий проміжок Сумщина фактично не перебувала під прямим сталим контролем з боку жодного сусіднього державного утворення через низьку щільність населення та спадок кочівницького устрою, що був поширений на цих територіях. Така суто формальна належність до сусідніх держав відкривала можливості для достатньо вільного освоєння земель та потребувала відповідної широкої кооперації новоприбулого населення. Це, в поєднанні з розвинутими козацькими традиціями добровільних об'єднань, носіями яких була більшість місцевих переселенців з інших регіонів України стало перспективною основою для розвитку соціального капіталу в межах майбутньої Сумської області.

Козацькому суспільству загалом було властиво спиратися на горизонтальні мережі кооперації, бо кожен окремий козак був особисто вільним та мав достатньо широкі можливості для індивідуальної діяльності в сфері економічних та воєнних практик, а тому державне втручання розглядалася більшістю з них як загроза існуючим правам та свободам цього соціального стану. Окремішність козацтва підтримувала відчуття взаємної довіри та солідарності серед його членів, а також призвела до виникнення певної ранньої форми розуміння наявності спільного суспільного інтересу для усіх козаків. Навіть існуючі в цьому середовищі чіткі ієрархічні системи, що здебільшого функціонували для якісної організації воєнної діяльності, залишалися відносно демократичними. Так, приєднання до козацьких об'єднань було добровільним, а козацькі політичні еліти обиралися суспільним загалом на козацьких радах шляхом примітивних виборів⁸². Існування такої системи суспільно-політичного життя було б неможливим без створення широких мереж соціальних контактів для поширення

⁸² Ластовський В. Походження козацької демократії в контексті походження козацтва: соціально-правові аспекти. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. 2012. № 21. С. 10–13.

інформації та організації кооперації й відповідного накопичення ними значних обсягів соціального капіталу.

Проте конкретно в контексті заселення Сумщини варто відзначити, що на той момент козацьке суспільство вже перебувало в стані поступової еволюції в бік більш вираженої ієрархічності. Великою мірою це було викликано внутрішнім розшаруванням козацтва внаслідок накопичення окремими його представниками відчутно більших обсягів ресурсів, але був відчутний й зовнішній вплив Московського царства на козацьку старшину, що поступово сприяв її перетворенню на своєрідну козацьку аристократію, яка вже меншою мірою спиралася на горизонтальну кооперацію, надуючи перевагу накопиченню додаткових спроможностей завдяки встановленню патронату над пересічними козакам⁸³. Попри це козацьке суспільство й далі було достатньо сприятливим середовищем для розвитку соціального капіталу, але невдовзі відповідні соціальні інститути почали швидко занепадати під впливом реформ новоутвореної Російської імперії.

Так, вже під кінець 18-го століття автономний козацькій устрій на цих територіях було ліквідовано навіть раніше за інші козацькі території в межах України, а його населення було поступово включено до загальноімперського суспільно-політичного життя. Загалом, подальший період розвитку соціального капіталу на Сумщині майже нічим не відрізняється від описаного вище розвитку Волині в аналогічних умовах Російської імперії. Варто лише наголосити на тому, що розвиток капіталізму в майбутній Сумській області був дещо більш яскраво вираженим, зокрема завдяки діяльності цукрових магнатів в кінці 19-го століття⁸⁴.

Розпад Російської імперії також відзначився для Сумщини буремними воєнно-політичними подіями, проте в підсумку вони призвели до достатньо раннього

⁸³ Гуржій О., Чухліб Т. Україна крізь віки. Київ : "Альтернатива", 1999. Т. 8 : Гетьманська Україна. С. 97-112

⁸⁴ Романюк Н. Й. ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦТВА У ПРОМИСЛОВІСТІ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX - ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ). *Вісник Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля*. 2008. № 11. С. 202.

встановлення в регіоні радянського панування. Так, вже від самого початку існування УРСР та СРСР території майбутньої Сумської області входили до їх складу та перебували під значним впливом відповідних суспільно-політичних перетворень. Необхідно зазначити, що ранній розвиток радянської державної системи все ж дещо відрізнявся від описаної вище пізньої розвинутої форми з суто декларативною активністю народу і повним диктатом партії. Наприклад, хоч на захоплених більшовиками територіях було насильницьким шляхом ліквідовано будь-який політичний супротив, проте протягом 20-х років 20-го століття на них ще було можливим функціонування окремих добровільних об'єднань, що цілком підпадають під окреслені Р. Патнемом риси організацій громадської активності. Більше того, в період тимчасового пом'якшення радянського режиму, що відомий як НЕП, навіть було дозволено реалізацію громадянами певної приватної економічної ініціативи, що все ж сприяло розвитку горизонтальної кооперації та накопиченню соціального капіталу.

Проте позитивний вплив цих процесів у ширшій історичній перспективі є достатньо сумнівним, зокрема тому, що подальший найбільш насильницький період існування радянської держави, коли вона була очолювана Йосипом Сталіним, загалом перекреслив будь-які здобутки попереднього пом'якшення режиму. Вже сформована в сучасних кордонах Сумська область далі перебувала в тих самих суспільно-політичних обставинах, що були описані нами відносно історичного контексту радянського панування у Волинській області.

РОЗДІЛ 3.

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ У ВОЛИНСЬКІЙ ТА СУМСЬКІЙ ОБЛАСТЕЙ

3.1 Порівняння маркерів розвитку соціального капіталу

Безпосереднє проведення порівняльного аналізу розвитку соціального капіталу двох представлених регіонів потребує узагальнення зібраної інформації щодо стану різноманітних маркерів та індикаторів, що були використані нами в якості елементів модифікованої методології Роберта Патнема, а саме індексу громадянського суспільства, низки інших додаткових модифікаторів та огляду відповідних особливостей історичного розвитку цих областей України. Для підтвердження репрезентативності подальшого аналізу також є важливим те, що Волинська та Сумська області достатньою мірою схожі на рівні багатьох базових показників. Зокрема, згідно оцінкам приблизної кількості населення цих регіонів, в межах Волинської області станом на кінець обраних хронологічних меж дослідження проживало приблизно 1027,4 тис. осіб, а в Сумській області 1053,5 тис. осіб⁸⁵. Така схожість гарантує, що помітні відмінності в кількісних значеннях окремих індикаторів не будуть викликані суто популяційними факторами, а справді виступатимуть свідченням про різний ступінь розвитку соціального капіталу в цих областях.

Створений Р. Патнемом під італійські реалії індекс громадянського суспільства був модифікований нами під потреби розгляду розвитку соціального капіталу в межах сучасних українських регіонів, а тому в якості його складових було використано такі індикатори: густина мереж громадської активності, популярність читання газет та використання населенням інструментів цифрової демократії.

⁸⁵ Чисельність населення по регіонах (за оцінкою) на 1 лютого 2022 року та середня чисельність у січні 2022 року. Державна служба статистики України. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2022/ds/kn/kn_0122_ue.xls (дата звернення: 24.04.2023).

Так, перший індикатор ми вимірювали звертаючись до наявної інформації щодо кількості членів організацій, що підпадають під подане Робертом Патнемом визначення мереж громадської активності та добровільних асоціацій, в поєднанні з поширеністю в межах регіону практики створення та підтримки населенням ОСББ. В межах розгляду першої складової вкрай помітною є значна перевага Сумської області, де кількість офіційно зареєстрованих членів подібних об'єднань в понад 3 рази більша за відповідний показник в межах Волинської області. Натомість складова кількості діючих ОСББ напроти віддає перевагу саме Волинській області, де діючих об'єднань такого типу майже вдвічі більше аніж в Сумській.

Звертаючись до індикатору популярності читання газет ми розглянули структуру зареєстрованої в межах цих регіонів локальної друкованої преси та середні разові тиражі цих видань. В представленому вимірі першою помітною відмінністю між Волинською та Сумською областями є відчутна різниця в кількості активних обласних та міських газет, в той час як цей показник для районної та низової преси є майже ідентичним. Так, Волинська область вдвічі переважає Сумську на обласному рівні та дещо поступається на міському. Схожі відмінності стають помітними й в контексті оцінки розмірів середніх разових тиражів. Сумська область загалом відзначається більшим спільним тиражом, проте якщо розглядати кожен рівень видань окремо, то можна простежити, що вона відчутно переважає в кількості виданих газет на усіх рівнях окрім обласного, де зберігається першість Волинської області.

Останнім обраним нами індикатором є популярність використання населенням механізмів цифрової демократії, зокрема реєстрації Е-звернень, подання Е-петицій та висування проєктів Бюджету участі (громадський бюджет). За однаковий період часу, попри наявність в обох регіонах співмірної кількості установ, що дозволяли використання цих засобів, в межах Сумської області місцеві мешканці втричі частіше за населення Волинської області зверталися до усіх інструментів цифрової демократії, окрім висування проєктів Бюджету участі

(громадський бюджет), де перевага цієї області не така значна, хоч і також присутня.

Представлена інформація дозволяє нам достатньо однозначно стверджувати, що індекс громадянського суспільства має відчутно вищі показники в межах території Сумської області. Окрім складника поширеності ОСББ, Волинська область в кілька разів відстає від неї у більшості представлених індикаторів, а тому ці відмінності не можуть бути пояснені випадковим збігом обставин. Враховуючи, що розглянутий індекс є ключовим практичним маркером регіонального розвитку соціального капіталу в методології Роберта Патнema, існують вагомі підстави для формування висновків про більшу успішність відповідних суспільних процесів саме у Сумській області. Проте для більшої обґрунтованості подібного твердження, необхідно також розглянути окреслені нами додаткові маркери розвитку соціального капіталу.

Так, наприклад, варто звернутися до показника клерикальності, який був нами відтворений завдяки статистичній інформації щодо наявності у відповідних регіонах офіційно зареєстрованих діючих релігійних громад. Згідно з наявними даними, в межах Волинської області у відповідний період діяло майже втричі більше релігійних громад аніж у Сумській. Враховуючи, що подібні об'єднання виступають певними аналогами для мереж громадської активності, такий результат є достатньо суголосним з описаним вище рівнем показника участі населення в громадських організаціях, який був відчутно нижчим саме у волинському регіоні.

Достатньо контрастними до цих показників виступають дані опитувань щодо ціннісних переконань та особистих оцінок населенням обох регіонів їхнього поточного стану та майбутніх перспектив розвитку. Якщо попередні маркери здебільшого демонстрували помітні відмінності в суспільстві Волинської та Сумської областей, то отримана сукупність відповідей їхніх респондентів щодо широкого спектру питань суспільно-політичного характеру є майже ідентично негативною. Переважна більшість опитуваних в обох областях схильна вважати

курс розвитку своєї області та населеного пункту неправильними, діяльність лідерів місцевого самоврядування незадовільною, заходи по боротьбі з корупцією недостатніми, а в якості майбутнього очільника країни респонденти радше хотіли би побачити політика з сильним особистим авторитетом, а не сильною командою. Парадоксально, але при цьому на питання щодо наявності в них гордості через проживання у власному регіоні та населеному пункті, аналогічна переважна більшість мешканців обох областей підтвердила її існування.

Подібне ставлення населення до навколишнього суспільно-політичного оточення та перспектив його розвитку свідчить про наявність в переважній більшості мешканців сталого негативного сприйняття власної спільноти, яке водночас не призводить до погіршення загальної оцінки свого регіону на ціннісному рівні. Таку парадоксальну ситуацію потенційно можна пояснити тим, що мешканці обох областей попри наявність великої кількості негативних факторів впливу, насправді не вважають поточний стан справ кризовим, а значить змірилися з його існуванням в такій формі. Враховуючи, що лише в цьому маркері між областями майже відсутні будь-які відмінності в окремих показниках, це цілком може означати, що загальний рівень розвитку соціального капіталу у Волинській та Сумській областях залишається достатньо невисоким й недостатнім для поширення в суспільстві сталого відчуття прихильності до кооперації.

Узагальнюючи усі отримані дані, можна впевнено стверджувати, що розвиток соціального капіталу є більш успішним саме в межах Сумської області, про що свідчить й індекс громадянського суспільства, й додаткові маркери. Водночас результати опитувань населення демонструють наявність глибоких проблем в функціонуванні соціального капіталу в обох регіонах, а тому варто також розглянути історичні передумови для формування цих суспільних систем.

3.2 Порівняння історичних особливостей розвитку

Представлені вище показники, що відповідають маркерам соціального капіталу не сформувалися за обраний для потреб дослідження часовий проміжок, а стали продуктом тривалого історичного розвитку суспільства в межах сучасних Волинської та Сумської областей. Як видно з італійського дослідження Р. Патнема, саме історична перспектива дозволяє найкраще простежити причини регіональних відмінностей в стані розвитку соціального капіталу й дотичних до нього суспільно-політичних явищ.

Обидві області мали вкрай несхожий між собою ранній історичний досвід, бо значна різниця в географічному розташуванні сприяла встановленню на цих територіях інакших суспільних систем. Лісостепові простори майбутньої Волинської області достатньо рано були заселені першими слов'янськими племенами, натомість степи й ліси майбутньої Сумської області виступали природним кордоном між осілими народами й кочівниками. Проте в межах дослідження соціального капіталу вплив цих ранніх історичних формацій є достатньо незначним аби дозволити нам сфокусувати основну увагу вже на відносно модерних суспільно-політичних системах, що панували в межах цих регіонів.

Так, в контексті розвитку соціального капіталу показовою є значна різниця між соціальними системами Волинської та Сумської областей на етапі розвитку місцевого суспільства у 15-18 століттях. Обидва ці регіони на той момент перебували в складі іноземних держав і відрізнялися вкрай специфічними умовами існування. З одного боку, Волинь стала одним з центральних регіонів Речі Посполитої і значною мірою відображала загальні суспільні тенденції розвитку цього державного утворення. Волинські містяни отримали значний простір для власної незалежної кооперації завдяки поширенню магдебурзького права, а шляхта стала раннім прикладом відносно чисельного соціального стану з великим формальним впливом на формування державної політики й чисельними привілеями, що відкривали багато можливостей для горизонтальної

співпраці. З іншого боку, Сумська область виступала автономним фронтиром для поступового утворення вільних козацьких поселень, що також спиралися на тісну мережу соціальних контактів й поширення горизонтальної співпраці, проте існували у вкрай відмінному політичному контексті, де ранні демократичні практики формували усе суспільно-політичне буття громади.

Обидві ці системи представляють собою достатньо сприятливе середовище для розвитку соціального капіталу завдяки значній опорі на поширення широкої кооперації між різноманітними членами відповідних суспільств задля успішного підтримання встановленого устрою. І хоча волинський сценарій більш наближений до успішного прикладу північної Італії з дослідження Р. Патнема, на практиці козацьке середовище Сумщини, попри пізніші негативні тенденції розвитку в бік клієнтелізму, жодним чином не поступається йому. Більше того, певна егалітарність суспільства козаків відкривала можливості для залучення до нього набагато більшої частки місцевого населення аніж поєднання привілеїв для відносно малої кількості містян та аристократії на Волині.

Попри перспективність розвитку соціального капіталу в обох середовищах, подальший історичний розвиток цих регіонів загалом перекреслив більшість здобутків попередніх суспільних формацій на користь потреби їх інтеграції до ширшої імперської політичної системи, що спиралися на силу державного втручання у соціальні взаємини. Так, протягом 18-го століття території обох майбутніх областей були включені до складу Російської імперії, їх специфічні суспільні інститути були ліквідовані, а населення інтегроване до загальної державної парадигми регламентації соціального устрою. Цей етап відрізняється майже ідентичним впливом на розвиток соціального капіталу для обох територій. Мережі громадської активності були значно обмежені, але залишався значний простір для економічної кооперації, хоч з неї й було виключено переважну більшість населення у вигляді селянства.

Хоча після буремного розпаду Російської імперії території обох областей формально опинилися в дуже різних політичних системах, проте в контексті

розвитку місцевого соціального капіталу період на початку 20-го століття був доволі схожий в багатьох своїх рисах. Так, Польська Республіка й Радянський Союз початково запропонували населенню певну активізацію суспільного життя після тривалого домінування над ним імперського державного апарату, проте невдовзі цей простір було значною мірою обмежено через бажання посадовців посилити контроль над політичною ситуацією в регіонах. Безумовно, масштаб обмежень в Радянському Союзі був відчутно більшим, а тому горизонтальна кооперація в межах сучасної Сумської області постраждала сильніше. Свою роль відіграла й різниця в економічних системах двох держав, бо попри наявність відчутних репресивних заходів в політичному полі, економічна активність населення в Польській Республіці дозволяла йому значною мірою зберігати усталені мережі взаємного обміну, а значить і поле для розвитку соціального капіталу. Натомість монополізована та позбавлена персональних ініціатив радянська економічна система стимулювала лише подальший занепад горизонтальних соціальних контактів на Сумщині та відповідну атомізацію суспільства.

Результати Другої світової війни знову привели обидва регіони у склад єдиної суспільно-політичної системи, що була вороже налаштована до активного соціального життя окремого індивіда. Як наслідок, радянський період розвитку соціального капіталу в обох регіонах призвів до його катастрофічного занепаду й значного розвитку зав'язаних на корупційні відносини мереж клієнтелізму. Наявні відмінності у розвитку соціального капіталу, помітні під час аналізу його сучасних маркерів демонструють, що уніфікаційна політика утворення єдиного тоталітарного суспільства в межах Радянського Союзу все ж не призвела до повної ліквідації представленого вище історичного спадку суспільного розвитку, проте саме вона значною мірою пояснює загальний низький рівень розвитку соціального капіталу для обох регіонів.

ВИСНОВКИ

В результаті виконання поставлених завдань, в межах нашого дослідження вийшло сформулювати комплексні картини розвитку соціального капіталу на територіях Волинської і Сумської областей та провести порівняльний аналіз цих процесів, що спирається на якісну основну попередніх наукових робіт в представленій царині.

Першочерговим елементом цього дослідження став огляд та опис чисельних публікацій, що були присвячені соціальному капіталу та іншим дотичним суспільним процесам. Під час нього ми розглянули поступову еволюцію розуміння цього явища від його первісної концептуалізації на початку минулого століття, до більш розвинутих теорій П'єра Бурдьє та Роберта Патнема, що дозволили нам окреслити безпосереднє визначення та ключові характеристики соціального капіталу як теоретичного поняття. Паралельно з цим, ми не тільки змогли побачити кількість різноманітних інтерпретацій, що були сформовані за останні десятиліття розвитку концепції, але й простежили коріння досліджень цього явища, що спираються на науковий доробок багатьох мислителів та науковців раннього періоду розвитку наук про політичне та соціальне.

Серед цього широкого спектру варіацій розуміння соціального капіталу нами було виокремлено інтерпретацію американського соціолога Роберта Патнема, що не тільки значно глибше розкрила вплив розвитку та накопичення цього ресурсу на успішність суспільства, але й представила зручну методологію для порівняльного аналізу цього процесу на рівні окремих регіонів. Основою для її формування стало проведення масштабного дослідження стану суспільств італійських адміністративних одиниць протягом 1970-х років, які попри спроби реалізації урядом комплексних регіональних реформ відзначалися значними відмінностями в активності громадянського суспільства, динаміці економічного розвитку, поширеними серед місцевого населення цінностями та рівнем загального добробуту. Потреба здійснення аналізу в такому неоднорідному середовищі призвела до створення модульної методології, що спирається на

цілий перелік різноманітних маркерів та індикаторів й може бути адаптована до відмінного контексту без особливої шкоди для її вмісту.

Хоч тогочасні італійські реалії мають багато спільних елементів з українським суспільно-політичним середовищем в обраний нами період, проте саме адаптивність представленої методології стала ключовою причиною для обрання її в ролі центрального елемента нашого дослідження. Тому в подальших частинах роботи було збережено її концептуальну основу, проте конкретні маркери та індикатори були видозмінені під контекст сучасної України й доступні бази відповідних емпіричних матеріалів.

Опрацювання цих матеріалів й стало наступним етапом нашого дослідження. Завдяки спектру доступних державних та публічних джерел статистики нами було зібрано й описано комплекс інформації про кількісні прояви обраних маркерів та індикаторів розвитку соціального капіталу на території Волинської та Сумської областей в роки, що підпадають під попередньо встановлені хронологічні межі. Отримана емпірична база включає в собі набір різноманітних показників від кількості зареєстрованих релігійних громад до результатів опитування настроїв населення щодо цілого переліку суспільно-політичних тем. Також паралельно було розглянуто й загальний регіональний контекст історії розвитку суспільства в межах цих областей, що й призвів до поточного стану розвитку соціального капіталу.

На основі цього сформованого масиву даних було проведено порівняльний аналіз реальних проявів кожного окремого маркеру й виокремлено загальні тенденції в розвитку соціального капіталу в межах обраних регіонів. Було виявлено, що з одного боку, попри схожість Волинської та Сумської областей в багатьох базових географічних та кількісних показниках, таких як кількість населення, стан переважної більшості маркерів соціального капіталу в цих регіонах відчутно відрізнявся. Так, наприклад, кількість діючих релігійних громад у Волинській області майже втричі перевищує аналогічний показник для Сумської області, натомість кількість зареєстрованих Е-петицій втричі більша

саме для другої з них. З іншого боку, місцями результати є достатньо неоднорідними. Так, наприклад, згадана вище кількість Е-петицій та набагато активніше використання інших інструментів цифрової демократії мало би свідчати про відчутну перевагу Сумської області в розвитку соціального капіталу, але в той самий час показник кількості ОСББ відчутно більший саме для Волинської області.

Узагальнюючи такі результати, можна достатньо впевнено стверджувати, що Сумська область все ж відрізняється помітно кращим розвитком соціального капіталу, але її перевага над Волинською областю є далеко не такою різною, як різниця між південними та північними регіонами Італії в оригінальному дослідженні Роберта Патнема. Відсутність такого контрасту дозволяє розраховувати на те, що в перспективі розвиток суспільств обох регіонів призведе до позитивних результатів та подальшого поглиблення суспільної кооперації. Проте варто відзначити, що за межами фокусу нашого дослідження опинився безпосередній соціальний вплив пандемії COVID-19 та наслідки сучасних бойових дій, а тому тема розвитку соціального капіталу в цих регіонах залишається актуальним полем для проведення подальших досліджень й поглиблення отриманих висновків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Арістотель. Нікомахова етика / Арістотель; [пер. з гр. В. Ставнюк]. - К.: Аквілон-Плюс, 2002. – 480 с.
2. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / пер. з німц. О. Погорілий. Київ : Наш Формат, 2018. 216 с.
3. Використання інструментів електронної демократії органами державної влади та місцевого самоврядування у 2020 році. Державна служба статистики України.
URL: https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2021/infos/viedodv_20_u.xls (дата звернення: 29.05.2024).
4. В Україні діє 32 982 ОСББ – дослідження Мінрегіону. Міністерство розвитку громад та територій України.
URL: <https://www.minregion.gov.ua/press/news/v-ukrayini-diye-32-982-osbb-doslidzhennya-minregionu/> (дата звернення: 04.06.2024).
5. Гуржій О., Чухліб Т. Україна крізь віки. Київ : "Альтернатива", 1999. Т. 8 : Гетьманська Україна. 303 с.
6. Діяльність громадських організацій в Україні у 2018 році. Державна служба статистики України.
URL: https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2019/susp_d/susp_d_2018.xls (дата звернення: 04.06.2024).
7. Зарецька Т. КОНСТИТУЦІЇ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ПОЛЬСЬКОЇ 1921 та 1935. Енциклопедія історії України / ред. Смолій В. А. Київ, 2008. Т. 5. С. 50–51.
8. Засоби масової інформації та книговидання в Україні у 2017 році. Державна служба статистики України.
URL: https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2012/cltr_rik/zas_mas_inf_knyg/zas_mas_inf_knyg_17.xls (дата звернення: 04.06.2024).
9. ЗВІТ про мережу релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2021 року. Державна служби України з питань етнополітики та свободи совісті.

URL : <https://dess.gov.ua/wp-content/uploads/2021/05/Form1-2021-public3.xls>

(дата звернення: 04.06.2024).

10. Кириченко Ю. Поширення Магдебурзького права та його особливості в містах України. Форум права. 2011. № 4. С. 361–366.
11. Куліков В. Російська імперська індустріалізація та дискусія про її рушійні сили в історіографії. Вісник ХНУ: Серія: Історія. 2017. № 53. С. 102–111.
12. Ластовський В. Походження козацької демократії в контексті походження козацтва: соціально-правові аспекти. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. 2012. № 21. С. 10–13.
13. Патнем Р. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії / пер. з англ. В. Юценко. Київ : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2001. 302 с.
14. «ПОРТРЕТИ РЕГІОНІВ»: Підсумки. Зведені дані, Порівняльний аналіз між областями. Соціальна група "Рейтинг".
URL:https://ratinggroup.ua/research/ukraine/portrety_regionov_itogi_svodnye_danyye_sravnitelnyy_analiz_mezhdu_oblastyami.html (дата звернення: 04.06.2024).
15. Рацілевич А. РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА ЦАРИЗМУ ЩОДО УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ НА ВОЛИНІ (1900 – 1917 РР.). Волинські історичні записки. 2009. Т. 2. С. 87–96.
16. Романюк Н. Й. ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦТВА У ПРОМИСЛОВOSTІ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ - ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ). Вісник Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля. 2008. № 11. С. 200–207.
17. Токвіль А. де. Про демократію в Америці / пер. з франц. Г. Філіпчук, М. Москаленко. Київ : Всесвіт, 1999. 590 с.
18. Француз-Яковець Т. Окремі аспекти історико-правового осмислення традиції парламентаризму, його бікамеральних інститутів на етапі Середньовіччя. Еволюція власного і запозиченого досвіду у сфері

- державотворення і правотворення України. ПРАВНИЧИЙ ВІСНИК УНІВЕРСИТЕТУ "КРОК". 2017. № 29. С. 43–52.
19. Фукуяма Ф. Соціальний капітал. " Ї ". 2008. Ч. 53. С. 88–100.
 20. Чисельність населення по регіонах (за оцінкою) на 1 лютого 2022 року та середня чисельність у січні 2022 року. Державна служба статистики України URL:https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2022/ds/kn/kn_0122_ue.xls (дата звернення: 04.06.2024).
 21. Coleman J. S. Foundations of Social Theory. The Belknap Press of Harvard University Press, 1990. 993 p.
 22. Glenn Loury, «A Dynamic Theory of Racial Income Differences», in Women, Minorities, and Employment Discrimination. Lexington Books. 1977. P. 153-176.
 23. Ivan H. Light, Ethnic Enterprise in America. Berkeley: University of California Press. 1972. P. 209
 24. Jane Jacobs. The Death and Life of Great American Cities. Vintage. 1961. P. 474.
 25. Lyda Judson Hanifan. THE RURAL SCHOOL COMMUNITY CENTER. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 1916. No. 67. P. 130–138.
 26. Pierre Bourdieu. THE FORMS OF CAPITAL. Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education. 1986. P. 241–258.
 27. Putnam R. D. Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community. Simon & Schuster, 2001. 544 p.

АНОТАЦІЯ

Дипломної роботи

Тема: Порівняльний аналіз розвитку соціального капіталу у Волинській та Сумській областях (2017-2021)

Студент: Михальчук Олександр Олександрович

Рік навчання, факультет: 4 рік навчання, ФСНСТ

Науковий керівник: Кисельов С. О.

Кандидат філософських наук, доцент кафедри політології

Рецензент: Амельченко Н. А.

Кандидатка філософських наук, доцентка кафедри політології

Захищена “_____” _____ 200_ р. *(дата не проставляється)*

Короткий зміст роботи :

У роботі представлено процес та результати проведення порівняльного аналізу розвитку соціального капіталу у Волинській та Сумській областях станом на період 2017-2021 років за модифікованої методологію американського політолога Роберта Патнема.

Для цього, в першу чергу, було проведено огляд наявних теоретико-методологічних здобутків багатьох років дослідження явища соціального капіталу. Так, було розглянуто еволюцію цього терміну від його коріння у ранній політичній думці до розвинутих концепцій П'єра Бурдьє, Френсіса Фукуями, Роберта Патнема та інших теоретиків соціальних наук. Серед них й було виокремлено практичну методологію Р. Патнема як найбільш доцільну для використання в українському контексті.

Після її додаткової модифікації під сучасні реалії України було зібрано широкий масив статистичної інформації, що відповідає різноманітним маркерам розвитку соціального капіталу й проведено аналіз їх особливостей та проявів в межах Волинської та Сумської областей.